

С (алт)
В-НО

1958

7

АЛТАЙДЫН ТУУЛАРЫНДА

~~2535~~ ~~282~~ -

~~190104~~

С (АЛГ)
2-113

Алтайдын тууларында

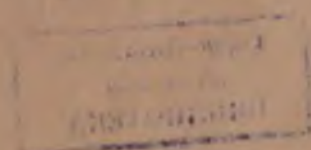

Литературно-художественный,
общественно-политический
альманах

✓ 120104

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ
КНИЖНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1958

Бүгүниги Африканын үни

БЕРНАР Б. ДАДЬЕ

(Берег Слоновой Кости)

СЕН — ЭЭ!

Олорго өскө
жерде мен чыккам,
Мен — өскө утку кижн.
Олордын бичнгнде
менин адым жок,
Мен албатынын чындык уулы.
Je Африка
эмдиги чакта
Ойгонуп келген.
Улустар биригигер!
Баоаб төзнде,
түрмеде улуска,
Ишмекчи улуска,
кажы ла кижиге
Удура келип,
айдып турадым:
Сен — албаты,
айдарда, сен — ээ!
Сенин күннгле
жаткан корольдор,
Сенин колынды
күлүген улустар.
Сени чактарга
кулданган улустар

Кайырчакта јӧӧжӧзин
карап кӧргӧлейт,
Сенин јайымын
колдо деп иженет.
Онын учун
олор
бийиркеп,
Јӧӧжӧзинен
эзирип,
сени кулданат.
Эгирлер оайын
акказын
чотоп,
Олор сени
каргап
тургулайт.
Эски, јыртык
кийимдӱ арканда
Ээлердин
ээлгир
камчызы сыгырат.
Јок, сен — албаты,
айдарда, сен — ээ!
Сен албаты!
Уйат билбес
ийттердин
Санаазын
билип
турадын та јок?
Олор сенин
санаага
тӱкӱрет.
Олор сенин
шырага
сӱӱнет.
Олор сенин
тӧжинге базала:
«Сен кул! — дежет —
Сен кул болорын!»
Сенин чырайын
ачуркап
јуурылат...
Сен ээ бе, кем?
Јагыс ла сен,
Сен — ээ!

Бу јаткан јерибис
 канынла тудуш.
 Сен рис оаладын,
 Сен кўр тудадын,
 Сен тўк ииредин.
 Сен,
 јангыс ла сен
 Ачана-торого бастырып,
 Айылы јок
 тербезен ошкош
 Тўрмелер
 сайын
 јолдордо јададын,
 О албатым, албатым!
 Олорго өскө
 јерде мен өскөм,
 Мен — өскө укту кижн.
 Олордын бичигинде
 менин
 адым јок.
 Мен — кара албатынын уулы.
 Је Африка
 эмдиги чакта
 Ойгонып келген.
 Улустар биригигер!
 Баобаб төзинде,
 тўрмеде улуска,
 Ишмекчи улуска,
 кажы ла кижиге
 Јокту јоныма
 кыйгырып турум:
 Сен — заводтын ээзи,
 јериннинг ээзи!
 Сен — албаты,
 айдарда, сен — ээ!

МАРСИАЛЬ СИНДА

(К о н г о)

ДАБА¹

Ойо, хе, ле, ле, о-йо!
 Уксагар — ол даба өксөп,
 Арык кайран јеристи чабат.

¹Даба — африканский абыл.

Кату кара јеристи чабат,
Агару байлык јеристи чабат,
Айрып алган јеристи чабат.

Даба — бистинг курч абылыс,
Даба — бистинг амыр јепселис.

Ойо, хе, ле, ле, о-йо!
Уксагар — ол даба онтоп,
Оштүлерди коркудат,
Кара јерге кадалат.
Ойо, хе, ле, ле, о-йо!
Бистинг даба шырада болзо,
Бистинг даба кыйында болзо,
Кайран даба каныгып келзе —
Каргышту оштүни ончозын коркыдар.

Ак кийимду бийлерис
Алмастый онынг миизиненг коркыйт.
Ойо, хе, ле, ле, о-йо!
Уксагар, ол даба ыйлайт —
Ого чыгдый сап керек.
Ого курсак, суу керек —
Је болушка кем келер?
Бийлерге ол не керек?

Ойо, хе, ле, ле, о-йо!
Даба онтойт — ол аштаган.
Даба онтойт — ол шырада.
Даба онтойт — ол арыган.
Даба онтойт — ол мөкоргон.

Ойо, хе, ле, ле, о-йо!
Уктыгар ба, ол даба онтойт!
Је даба онтоп чөккөзө,
Бис оны сабынаг бектей тудала,
Бийлердинг јүзине чачып ийерис.

Ойо, хе, ле, ле, о-йо!
Бистинг даба јайымды көрбөзө,
Ол слерге амырды бербес,
Ол амырды качан да бербес.
Ойо, хе, ле, ле, о-йо!
Уктыгар ба, ол даба онтойт!..

ДАВИД ДИОП

(С е н е г а л)

А Ф Р И К А

Африка, Африкам мениң,
Омок жуучыл уулдардын төрөли.
Угым жайаган Африка жерим,
Ыраак суунунг жанында турган
Карыган жаанам журтаган өзөгим,
Мен сени билбегем.

Же ончозын сениң
көзингле көрөдим.

Көзинненг аккан жажынды,
Ага берген

агару канынды,

Аркаданг аккан

ачу теринди,

Кулда жүрген
балдарды көрөдим.

Африка, айтсаң
меге, Африка,

Бу камчыга
соктырткан кара белдер,

Күнге жалдаткан
күчи жок белдер,

Канду чыбыкка
бактырткан белдер

Бу сен бе, кем?

Же меге өскө үн угулды:

Эмеш ле сагы! Ол агашты
көрдиг бе сен?

Ол жиит агаш
бек тазылду.

Ол Африка,
ол сениң Африкаң,

Ол күнге удур
чыдамкай өзөт,

Келетен өйлөргө
удура көрөт.

Ол Африка,
ол сениң Африкаң!

Ол удабас ла
жайымга једер!

АЛТАЙ АЛБАТЫНЫҢ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ КУЛЬТУРАЗЫ

Культура деген сөстинг учуры сүрекей элбек. Обществонунг, бүткүл кижиликтинг, ол эмезе, кандый бир албатынын культу-разына онын материалый ла духовный өзүмининг ле једимининг бастыра байлыгы келижип јат.

Материальный культура дегенине производствонунг бастыра бөлүктерининг ле технический өзүмнинг једимдери, онойдо ок науканын, техниканын ла искусствонунг једимдерин иште, производство ло обществонунг өзүминде тузаланып билери кирип јат.

Духовный культурага дезе науканын, искусствонунг, үредүнннг өзүми ле өскө дө сурактар келижип јат.

Духовный культура обществонунг экономический бүдүмининг, материалый производствонунг эп-аргаларынан камаанду болорын общественный науканын историясында эн ле баштап марксизмнинг-ленинизмнинг классиктери көргүскендер. Обществонунг өзүмининг кажы ла бөлүгинде культуранын да учуры кубулып јат. Кажы ла аңылу өйдин, аңылу обществонунг, албатынын, класстын бойынын культуразы бар болор учурлу.

Бистинг обществонунг, бистинг албатынын культуразы — социалистический культура болуп јат. Ол Улу Октябрьский социалистический революциянын кийининде, социалистический строителствонунг јылдарында тözөлгөн. Буржуазный культура кижиле кулданаачы класстардын кереги учун туружып, олардын јилбүзин корып турат. Социалистический культура дезе ишкүчиле јаткандардын кереги учун туружып, олардын керегин корып јат. Социалистический культуранын тözөлгөзи марксизм-ленинизм болуп јат.

Советский социалистический культураны тözөйтөнн јенгил керек эмес болгон. Ого коштой, кааннын Россиязы экономический ле культурный јанынан сондоп калган ороон болгон учун, јангы культураны тözөп алары там уур керек болгон. «Культур-

ный задачаны политический ле военный задачады тўрген бўдўрер арга жок — деп, В. И. Ленин бичиген. — ... Кызалангын курчуп турган ойинде политический жегўни бир канча недеде алар арга болор, жууда оштўни бир канча айдын туркунына жегип саларга арга бар. Же мынды кыска ойгў культура аайынча жегў алып болбос, бу керекке узак ой керек... эрчимдў ле турумкай иштеер керек».

Же Коммунистический партиянын ла советский албатынын эрчимдў турушкаанынын шылтуунда бис бу кўч айалганы одўп чыкканыбыс, бистинг ороондо культура да жанынан социализм жегген.

Бистинг ороондо кажы ла нациянын бойынын кебери жанынан национальный, учуры жанынан социалистический культуразы тўзўлип оскўн. Советский культуранын социалистический учуры бир аай, жагыс болуп жат. Ненинг учун дезе коп национальносту советский албатынын амадузы, барып жаткан жолы жагыс, олордын идеологиязы да жагыс — марксизм-ленинизм болуп жат. Культуранын национальный кебери жагыс ла тилден ағыланар эмес. Тилден оскў кажы ла нациянын ағылу башказын, исторический өзўмининг ағылу жолын, жагдаган жагын, жадын-жўрўмин, культурный ла экономический өзўмининг кемин база тоого алар керек.

Партиянын ла башкарунын кўнўн сайын жетирип турган болужынын шылтуунда бистинг ороондо ончо нациялар бийик өзўмдў социалистический культуралу болуп калган. Кажы ла союзный республикада академиялар ачылган, автономный республикаларда ла автономный областтарда коп тоолу бийик ўредўлў школдор, театрлар, клубтар иштеп турулар, олордын кажызында ла бойынын национальный социалистический культуразы элбеп оскўн. Темдектеп, бисле айылдаш казахтарды алаалы. Мында революциядаг озо албаты бичик билбес, карагуйда жаткан, эмди мында 9 240 текши ўредўлў школдор иштегилеп жат. Олордын ортозында 134 техникумдар, бийик ўредўлў 25 школдор, наукалардын академиязы, университет иштеп турулар.

Советский школдордо ўредў 59 башка тилле одўп туру. Башка-башка тилле жўстер мун тоолу бичиктер, журналдар ла газеттер чыгып жат.

Откўн 1957 жылда советский албаты ла бастыра телекейдин ишкўчиле жаткандары Улу Октябрьский социалистический революциянын 40 жылдыгын бийик кўдўрингилў темдектегендер.

Советский жагнын жылдарында коммунизмнин строитевствозында бистинг албаты бастыра телекейлик исторический жегўге жедип алган.

1957 жылда бистинг ороондо промышленный продукция эдин чыгарарынын кемн 1913 жылга кўрў 33 катапка, 1917 жылга

көрө 46 катапка көптөгөн. Эмдиги өйдө жаңыс Куйбышевский ГЭС каанның Россиязының бастыра электростанцияларынан беш катап көп электроэнергия берип туру.

Жаңыс ла өткөн жылда бисте жаңы 800 промышленный предприятиялер бүдүп, иштеерин баштагандар. Промышленность-тын өзүми аайынча эмди Советский Союз Еропада баштапкы жерде, телекейде дезе экинчи жерде туруп жат.

12—15 жылдын туркунына промышленный продукция эди чыгарарын 2—3 катап көптөдип, США-нын эмдиги өйдөги кемине једижип, озолоорынын задачазын Коммунистический партия советский албатынын алдына тургускан. Онойдо ок јуук 2—3 жылдардын туркунына кижиге тоозына этти, сүтти ле сарјуны иштеп алары аайынча США-нын кемине једжери учун јурт хозяйствонун ишчилери эрчимдү тартыжып турулар.

Эмди де Советский Союз бир кезек јуртхозяйственный продукциялар алары јанынан Американын Бириктирген Штаттарына јууктап келген, кезиктери аайынча ого једжип ле оны акалай јүре берген. Темдектеп алза, 1957 жылда бистинг ороондо саап алган сүттинг кемјүзи США-да саап алганынын 95 процентине келишкен, сарју эдери јанынан бис оны акалай бергенибис. Советский Союз США-ны буудай өскүрп алары јанынан эки катап, сахарный свёкла өскүрери јанынан үчке шыдар, түк кайчылап алары аайынча эки јарым катапка акалаган.

Этти, сүтти ле сарјуны кижиге бажына көптөдөри јанынан бу јуук жылдарда Американын Бириктирген Штаттарына једжери јанынан бистинг партиянын ла башкарунын советский албатынын алдына тургускан задачазын бүдүрерин түргендедип турган јозокту иштүлер областтын колхозторында ла совхозторында ас эмес. Абайдагы сүтэтсовхозтын малчызы Тутушев Алексей кабырып турган үйларинын тирү бескезин орто тооло бир конокко 1 100 граммнан кожуларын јеткилдеген. Оңдой аймактын «Искра» ла «13 лет Октября» колхозторында этке табыштыратан койлорды кичеемелдү одорлодып кабырганынын шылтузында, койлор өткөн жылда јакшы семирип, кажы ла койдун тирү бескези орто тооло 47—54 килограммга јеткен.

Бу јуукта КПСС-тин обкомынын бюказы ла ишкүчиле јаткандардын депутаттарынын областной Советинин исполкомы өткөн жылда јурт хозяйствонун ишчилерининг ортозында башталган социалистический мөройдин ээжилери канайда бүткенин көрүп, јенү алган озочылдарды областтын күндүлү доскозына бичири керегинде јөп чыгаргандар. Областын күндүлү доскозына көрүмјилү иштү 73 озочыл кирген, областтын күндүлү книгезине 93 кижиге бичилген. Олордын једип алган једимдери ле јенүлери областтын ишкүчиле јат.

кандары бистинг орооннын төс экономический задачазын бүдүрерин жеткилдеерге бастыра билерин ле чыдалын беринип иштеп тургандарын керелеп туру.

Советский наука ла техника түргөн өзүп, озочыл капиталистический ороондордын, ол тоодо США-нын кемине жедижип, кезик бөлүктөрдө олорды озолой берди. Советский Союз телекейде баштапкы атомный электростанцияны бүдүргөн, телекейде баштапкы пассажирский реактивный самолетторды эткен, телекейде континенттер ортозына учатан баштапкы баллистический ракеталарды эткен, жердин искусственный спутниктерин теңериге божоткон.

Бу жыл 15 майда бистинг ороон жердин үчинчи искусственный спутнигин теңериге божоткон. Онын бескези 1327 кг, тууразы 1,73 м, узун сыны десе — 3,57 м.

Бистинг ороондо культурный революция болгоннон улам ишкүчиле жаткандардын культурный кеми ле политический санаа-шүүлтези сүрекей көдүрилген. Советский Союзтын бастыра албатыларынын национальный кеберлү ле социалистический учурлу культуразы чечектелип өскөн.

Бистинг ороондо ленинский национальный политиканы жүрүмдө өткүргенинин шылтуунда Туулу Алтайдын да экономиказы ла культуразы жаранып өскөн. Туулу Алтайда советский жаң турган кийининде партия ла башкару алтай албатынын караңуйдан ла түрөнгиден айрыларына, онын социалистический культуразы чечектелип өзөрине жарамыкту жаан аяразын жетирген.

Горно-Алтайский автономный область 1922 жылда 1-кы июньде төзөлгөн. Онын жерининг элбеге 94,0 мунг квадратный километр. Мында журтап жаткан албатызынын тоозы 1939 жылда 161,4 мунг кижиге болгон.

Туулу Алтай озодон бери ар-бүткенин байлыгыла, жараш мөңкү тууларыла, күскүдий көлдөриле, түргөн агын сууларыла, элбек бүткен агаштарыла, ан-кужынын көбиле мактуга кирген. Туулу Алтай бистинг Советский Төрөлибистинг бай ла жараш деген жерлерининг бирүзи болуп жат. Н. С. Хрущев «Темпо» деп итальянский газеттинг корреспондентиле куучында жарда Туулу Алтайдын жаражын темдектеп: «...мен ондо качан да болбогом, же Туулу Алтайдын кеен жаражы кайкамчылу жер дежет...», деп айткан.

Жайдын ойинде Туулу Алтайдын жерине орооннын башка-башка городторынанг мунгдар тоолу туристтер келгилеп, онын жерининг жаражын, ан-куштарынын көбин, чечектерининг көптөрүн ле жараштарын кайкап жангылайт. Бистинг орооннын жараш деген көлдөрининг бирүзи болуп турган Алтын Көлдиг жанында ВЦСПС-тинг туристтер жадатан туразы төзөлгөн. Алтын Көлгө жылдыг сайын мунгдар ажыра туристтер келгилеп,

онын ончо толыктарын керигилеп, Алтын Көлди ары-бери жечкилеп, оны эбиреде турган кырларла жүрет.

Алтын Көлдин жаражы керегинде алтай албаты көп ко-
жондор чүмдеген. Олордын бирүзинде мынайда айдылган.

Ак туманы жайылган
Алтын Көлдин жаражын!
Албатызын азыраган
Онын балыгынын татузын!

Туйук кара жыш бүткен
Тууларынын бийигин!
Турган журтын азыраган
Турлу агынын семизин!

Эбире өскөн агажы
Эмил сайлу кузукту.
Айландыра туулары
Алтын, мөңүн жөөжөлү.

Көп тоолу альпинисттер ле туристтер Кадын Бажынын. Чуйдын мөңкү тошту кырларына ла областьтын өскө дө жер-
лериңе келгилейт. Жылдын сайын орооннын ончо толыктары-
нан мундар тоолу улус Чамалдын курортына келгилейт, эм-
денгилеп, амырагылап тургулайт.

Алтайдын жери казып алар жөөжөлө, элбек бүткен агажы-
ла бай. Мундар тоолу мал турар одорлоры ла бийик түжүмдү
аш өскүрер элбек жалаңдары көп. Алтайдын жаражы ла бай-
лыгы албатынын кожонунда айдылган, чөрчөкчилердин чөр-
чөктөрине кирген.

Je революциядан озо ар-бүткеннин бу байлык жөөжөзинең
ишкүчиле жаткан алтай албатыга туза болбойтон. Туулу Ал-
тайдын жакшы деген жеринин ээзи кааннын кабинетин ле мын-
да төзөлгөн монастырьлар болгондор. Алтай албаты бойынын
жерин тузалаңар, андаар, кузуктаар табы жок болгон. Улу Ок-
тябрьский социалистический революция болордон озо Туулу
Алтай кааннын Россиязынын экономический ле культурный
жанынан сыранай ла сондоп калган толыктарынын бирүзи
болгон. Онын ишкүчиле жаткан албатызы түрениде ле кара-
ңуйда жаткан. Олорды кааннын бийлери ле коjoyмдары, жер-
бойынын байлары, жайзаңдары, камдары ла жарлыкчылары
базыңгылап, төгүндегилеп, тоногылап туратандар.

Ол туштагы жокту алтай кижинин уур жүрүми керегинде
«Алтын таңдак жарыды» деген алтай легендада бичилген:

Мөңүн суудый жылдыстарлу
Көк-чанкыр тенери алдында,

Јүзүн јараш түмен чечектү
Кеен бүткен Алтайда
Јокту аңчы шыралап јуртады.
Јаңыс боро атту болгон
Јаңыс көк уй сааган.
Јардына кийип жүргени
Јабага терези күүрек тон,
Будына кийип жүргени
Булгуш ошкош эски өдүк...

Јокту аңчы бойының шыралу, кыйынду жүрүми керегинде
мынайда айдат:

Баладан ала байларга иштегем,
Канча күчимди тегин бергем...
Арт учында келеримде,
Јардыма кийер кийимим јок.
Аштаганым тойгызар курсагым јок.
Андап жүрүп тапканымды
Алым деп байлар алат,
Калан деп јайзаңдар алат,
Тарту деп камдар алат.

Ишкүчиле јаткан алтай албаты жаңыс ла Улу Октябрьский
социалистический революцияның, Советский жаңнын шылту-
зында базынчыктаң ла түренгиден айрылып, ак-јарыкка чы-
гып, јайым жүрүмге једип алган. Советский жаңның төртөн жы-
лының туркунына Туулу Алтайдың экономиказы ла культура-
зы танытпас болуп јаранып өскөн. Алтай албатының јадын-
жүрүми јаранып, культуразы чечектелип өскөн.

Революциядан озо Туулу Алтайда промышленность јок
болгон. Мында тоолу ла оок-теек предприятиялер: теермендер,
тере эдер, сарју эдер заводтор, кузницалар ла мастерскойлор
бар болгон.

Эмди бистин областьта аш-курсақтың, ағаштың, горноруд-
ный ла өңдү металлдың промышленнозды төзөлип, түргөн өзүп
келди. Горно-Алтайск городто бөс согор ло кийим көктөөр
фабрикалар, мебельный фабрика, кирпичтер эдер эки завод
ло өскө дө көп тоолу промышленный предприятиялер иштеп
турулар. 1953 жылда төзөлгөн гардин ле тюль эдер фабрика-
ның бу жыл эдип чыгарар продукциязының баазы 25.000 000
салковойго једер. Бу фабриканың коллективи 1958 жылда 6
миллион 600 муң метр бөс эдип чыгарарының молјузын алган.

Бистин областьта 140-г ажыра электростанциялар иштеп
турулар. Келер жылда Јаш-Турадан јаан ийделу электричест-
воны Горно-Алтайск городко экелетени керегинде башкаруның
јакылгазы бар.

Озогы тушта мында улус јойу эмезе таң атту, ас учуралдарда абралу јорыктайтан. Эмдиги өйдө дезе оло нургулай автомашиналу јүрөр болды. Областы кечире телкем, јакшынак Чуйдын тракт-јолы өткөн.

Чуйдын јолы орус, алтай ла монгол укту албатылардын најылыгынын јолы деп адалып јат. Өткөн јылда чыккан «Алтайдын чанкыр кырларында» деп атту кинокартинада Алтайдын кеен јаражын, көп сабазын Чуйдын јолын керий јүрүп көргүскөн.

Ол кинокартинада Алтайдын јараш јерлери, иштеңкей ле турумкай улустары ла областын культурный өзүми көргүзилген. Кадрларда колхозтордын ла совхозтордын мундар тоолу малы: уйлары, јылкылары, койлоры, сарлыктары, төблөри ле андары одордо јүргени көргүзилген. Јаңыс ла Кендеги кой өскүрер совхозтын койларынан бир јылда кыркып алып турган түк 120 мунг кижиге јакшынак костюм эдерге једер.

Кинокартинада геологический экспедициялардын ижи, Акташтагы рудниктин ле Кош-Агаш аймакта «Кызыл Мааны» колхозтын улустары ла керектери элбеде көргүзилген.

Эмди бу кинофильмди Советский Союзтын ла албаты демократиянын ончо ороондорын албатылары сүрекей сонуркап ла јилбиркеп көрүп турулар. Горно-Алтайск ла Јаш-Туранын ортозына, Горно-Алтайск ла Шебалиннин, Ондойдын ла Кош-Агаштын ортозына, Горно-Алтайск ла Чамалдын ортозына улус тартар автобустар јүргүлөп јат.

Областыта самолеттор ло вертолеттор бар. Горно-Алтайсктын аэропортынан тайга јаар геологтор, түргөн алдыртула медиктер ол эмезе тегин јорыкчылар самолетло баргылап, ол эмезе келгилеп тургулайт. Тегин самолет отураар аргазы јок јерге түргөн барар керек болгондо, учураган ла јерге отураар ла көдүрилип уча берер аргалу машина — вертолет јүрет.

Кобы-јиктер сайын чачылып калган оок крестьянский хозяйстволордын ордына социалистический хозяйстволор — колхозтор ло совхозтор төзөлгөн. Колхозтордын ла совхозтордын экономиказы јылдын-јылпа тыгып, албатынын материальный јадын-јүрүми јаранып туру. Бистин областыта 1929 јылда бастыразы јүк ле 4 трактор болгон. Өткөн јылда дезе областын колхозторын ла совхозторын јаландарында бүдүн-јарым мунг кирези тракторлор ло көп тоолу өскө дө техника иштеген. Јалан ижинин 95 процентин техниканын болушыла бүдүргөн. Областын колхозторы нургулай бойлоры автомашиналарлу, олодын кезигинде автомашинанын тоозы экиден ала јети-сегиске јетире. Кош-Агаш аймакта «Мухор Тархата» колхозто 16 автомашина бар. СССР-дин Верховный Советинин баштапкы сессиязынын јоби аайынча

областының көп колхозторы тракторлар ло өскө дө техниканы садып алып турулар. Эмди бистинг областыа малдың тоозы 1922 жылда болгон кемине көрө 3,4 катапка көптөгөн. Мал өскүрерин эмдиги бйдөги науканың једимдери ле практиканың јозогы аайынча өткүрип турган шылтузында уур иштерди механизировать эткениниң, азыралды јеткилдеп, белетеп, малга јылу кажаган тудуп турганынан улэм малдан алар кирелте көптөп, колхозтордың экономиказы јаранып туру. Бир канча жыл мынан озо бистинг областыа миллионноң артык кирелтелү 2—3 ле колхоз бар болгон, эмди ондый колхозтордың тоозы 19-ка јеткен.

Коммунистический партияның ла Советский башкаруның күнүн сайын јетирип турган килемјизиниң шылтузында, бистинг албатының јадын-јүрүми жылдан жылга јаранып туру. Оны областыа садуның элбеп турганы ла ишкүчиле јаткандар кандый ла баалу немелерди көптөн алып турганы јарт керелеп туру. Јаңыс ла 1957 жылда облпотребсоюз ажыра садылган товардың тоозы 1956 жылдагызына көрө 1,9 катапка көптөгөн.

Јурт јерлерде культтоварларга ла ийыл-јуртка керектү товарларга (көктөнөр машиналарга, радиоприемниктерге, мотоциклдерге, јүзүн-јүүр музыкальный инструменттерге ле өскө дө товарларга) некелтелер ле сурактар жылдың сайын көптөп туру.

Областының албаты-хозяйствозы өзүп јаранганынан, оның экономиказы тыгып өскөнинен улам областының культуразы да көдүрилген. Советский јаңның жылдарында Туулу Алтайда культура өзүп јаранганы партияның ла башкаруның алтай албатына јетирип турган јаан килемјизин јарт көргүзет, Коммунистический партияның национальный политиказының чындыгын керелеп туру.

Революциядан озо алтай албатының бастыразына јуугы бичик билбес болгон. Өткөн чактыг 30-чы жылдарында алтай улустың ортозында христианство таркадып, оморды креске түжүрерге амадап, каанның јаңы Алтайский духовный миссия төзөгөн. Бу миссия алтай албатыны кулданарга јенил болзын деп, кудайга мүргүдерин өткүрген.

1830 жылда монах Макарий Глухарев Алтайда баштапкы школ ачкан. Ол шкодо үренип тургандарды бичик кычыра-рына, бичинирине, бодолго бодоорына үредип туратандар. Орус алфавит аайынча алтайлардың бичиги төзөлгөн. Миссияның ижинде јаңыс јакшызы шак онызында болгон деп, Л. П. Потапов чын темдектеген. Је духовный миссия школы јаңыс ла байлардың база креске түшкөн, көчүшти токтодып, јаңыс јерге токынап јуртай берген улустың балдарына төзөп, јаңыс бойының амадузын корып тура-

тан. Онын учун тоолу школдор болгон до болзо, ишкүчиле жаткандардын, көчкүн алтай улустын балдарынын үрөнер аргазы жок болгон, олорды үредерге кичееп те турган кижиле жок болгон.

XX-чи чактын баштапкы жылдарында көчкүн жадынду жаткан алтай улустын бичик билери жүк ле 1,3 процент болгон, жаңыс жерде журтап турпандардан бичикчизи 8 процент болгон. Эмдиги Горно-Алтайский автономный областтын жерине кирип турган ол туштагы жерде 28 церковно-приходской школ болгон. Алтай тилле үредер школ керегинде куучын да жок болгон. Клуб, библиотека, бичик кычырар туралар болбогон. Ол ок өйдө көп тоолу монастырьлар ла церквелер бар болгон. Ол тушта эмдиги Улаган аймактын жерине кирип турган жерде сок жаңыс церковно-приходской школ бар болгон, церквелердин тоозы десе 13-ке једип турган болгон.

Туулу Алтайда Советский жаң төзөлгөн баштапкы ла күндөрдөгү ала партия ла башкаруу алтай албатыны бичикке үредерине, онын культуразын көдүрерине жаан аярузын јетирген. Материальный жаңынаң айалга куур да болгон болзо, учебниктер, үредүчилер јеткил жок то болгон болзо, көп јерлерде алтай, орус ла колуш үредүлү баштапкы школдор ачылган. Бу ок өйлөрдө жаан улустын ортозында бичик билбейтенин јоголторы жаңынаң жаан иштер башталган. Бастыра јерлерде жаан улусты бичикке үредер школдор (ликбезтер) ачылган. Бу жаан иште коммунисттер, комсомолдор до ол тушта ас тоолу јурт јерлердин интеллигенциязы эрчимдү турушканынын шылтузында 1932 жылга јетире 19 мун алтай улус бичикке үренип алган.

1922—1923 үредүлү жылда областта бастыразы 56 школ (олордон 16 алтай, 10 колуш үредүлү) болгон, бастыра үренчиктердин тоозы бүдүн-јарым муннаң эмеш көп болгон болзо, онын кийининдеги он жылдын туркунына школдордын тоозы 4 катапка, үренчиктердин тоозы десе 10 катапка көптөгөн.

Туулу Алтайдын албатызынын бичик билеринин тоозы өзүп келгенин мындай тоолор јарт көргүзип турулар: бичик билер улус 1922 жылда бастыра албатынын 14,7 проценти болгон болзо, 1932 жылда — 66,5, 1936 жылда — 90 проценти болгон, онын кийининдеги жылдарда албаты нургулай бичикчи боло берген.

1957—1958 үредүлү жылда областта 258 школ иштеген, ол тоодо 58 јетижылдык ла 21 орто үредүлү школдор. Бастыра үренчиктердин тоозы 21 муннаң ашкан. Бу школдордон башка көп тоолу аңылу школдор до техникумдар иштеп турулар: педучилище, медучилище, зооветтехникум, јуртхозшкол, кооперативный школ, шоферлердин школы, механизаторлордын Инидеги школы ла оной до өскөлөри.

Бүдүн-жарым муң кирези студенттер Горно-Алтайский педагогический институтта үренип турулар. Бу институтты 1957 жылда эн баштап 157 киж и үренип божодоло, иштеп баргандар, олордон 47 киж и алтай улустар. Көп тоолу алтай жашөскүрим орооннын өскө дө бийик үредүлү школдорын үренип божоткондор. Темдектезе, Лениннин адыла адалган Московский государственн ый педагогический институтты 49 алтай киж и үренип божоткон. М. В. Ломоносовтын адыла адалган Московский государственный университетте алтай уулдардаг ла кыстардан 5 киж и үренип туру, К. А. Тимирязевтин адыла адалган журтхозяйственный академияда 15 киж и үренип туру. Алтай уулдар ла кыстар Москванын, Ленинградтын, Ташкенттин, Новосибирсктин, Красноярсктын, Барнаулдын, Томсктын, Омсктын институттарында үренип турулар.

1957 жылда жаңыс ла медицинский институттарга областтан 14 киж и үренирге баргандар, олордон 6 киж и алтайлар— олор келер өйдө алтай врачтар болор.

Горно-Алтайскта музыкальн ый школо көп алтай балдар үренгилеп турулар. Щукиннин адыла адалган Москвадагы театральн ый училищеде 4 киж и, Ленинградтагы консерваторияга 3 киж и ле орооннын өскө дө театральн ый ла музыкальн ый школдорына ла институттарына алтай уулдар ла кыстар үренирге баргандар. Ол школдорды үренип божоткондор аңылу үредүлү артисттер ле музыканттар болуп, алтай албатынын искусствозынын оюн ары өзөрине жарамыкту болуштарын жетирер.

Партийн ый ла советский иштин кадрларын Москванын, Барнаулдын ла Новосибирсктин бийик үредүлү партийн ый школдоры белетеп турулар.

Советский жаңнын жылдарында албаты үредүзи сүрекей өзүп жаранганынын шылтузында областта алтай улустын ортозынаг бойынын интеллигенциязы өзүп чыккан. Лүстер тоолу алтай улус бийик ле аңылу орто үредүни божодоло, үредүчилер, врачтар, агрономдор, зоотехниктер, инженерлер болуп, совхозтордо ло колхозтордо, партийн ый ла советский аппаратта иштегилеп жадылар. Темдек эдип, Онгдой аймакта «13 лет Октября» колхозты алып көрөли. Бу колхоз бойы жаан эмес те болзо, мында өскөн улустаг эмди эки киж и науканын кандидады, алты киж и бийик ле орто үредүлү үредүчилер, төрт киж и журт хозяйствонын орто үредүлү специалисттери болуп жат. Тогус киж и десе трактористтер болуп иштеп турулар. Ол тоодо комбайнер, тракторн ый бригаданын бригадири Бадыев Учур жаңы техниканы жакшы билип алып, көрүмжилү жакшы ижиле мактадып туру. Откөн жылда аш жуунадарында комбайнер Бадыев Учур социалистический мөрөйдө область ичинде озочылдардын бирүзи болгон. Бу жыл жаскы иште онын

тракторный бригады сүрекей жакшы иштеп, иштин бийик культуразын көргүскөн. Бадыевтин ады-жолу областын күндүлү досказында бичилген.

Бадыев Учурдуй ок көрүмжилү патриотический иштү трактористтер, комбайнерлер, шоферлер, ишмекчилер, малчылар бистин областыа көп. Бойынын социалистический Төрөлине ак сагыжыла иштейтени, бойынын алдында турган задачазын ак-чек бүдүретени бистин албатынын төс учурлу ээжизи боло берген. Ол керек алтай албатынын иште ле жүрүмде культуразы өскөнин, олордын санаа-шүүлтезинин кеми бийиктегинин керелеп туру.

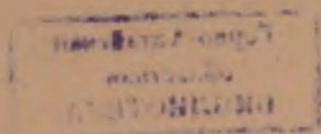
Бистин областыа учёный степеньдү ондор тоолу ишчилер иштегилеп турулар. Партийный ла советский, научный ла педагогический иштерде алтайлар, наукалардын кандидаттары: С. С. Суразаков, Т. М. Тошакова, П. Е. Тадыев, Н. А. Кучигашева, Н. Н. Суразакова, Е. М. Тошакова ла С. С. Каташ иштегилеп турулар.

Албатыны үредер жаан күндүлү иште бистин областыагы үредүчилердин ортозында көп жылдарга бастыра ийде-күчин беринип, сүрекей кичеенип иштеп келген үредүчилердин П. И. Чевалковтын, Е. И. Истигешеванын, Е. И. Плюхинанын, Е. П. Калашникованын, Е. Я. Суразакованын, В. Г. Кургановтын ады-жолын жүстер тоолу үренчиктери эске алынгылайт. Бистин албатыда жакшынак журукчылар да бар. Олордын ортозында атту-чуулу алтай журукчы Чорос Гуркин болгон. Ол көп тоолу жакшынак журуктар жураган. Онын «Кан-Алтай» ла өскө дө журуктарын элбек калык-жон сүрекей жарадып ла мактап турулар. Гуркин бойынын журуктарында Алтайдын жараш ар-бүткенин сүрекей чокум ла жарт көргүскөн. Эмди бистин областыа Л. Г. Сухов, Н. В. Шагаев, М. П. Чевалков, А. А. Таныш, И. И. Митрофанов журукчылар иштеп турулар. И. Ортоңулов дезе бийик үредүлү художественный школдо үренип туру, В. Эдоков институтты божодоло, үренерге Ленинградтын журукчылар чыгаратан академиязына үренерге барган.

Областыа эмди бойынын иит композиторлоры ла музыканттары бар. Олордын тоозында Б. Шульгин, алтай музыка бичип турган А. Илын ле өскөлөри де.

Оныла коштой бистин областыа башка-башка шылтактардан улам бичик билбес артып калган тоолу улус барын ажаруга алар керек. 1959 жылда бастыра Союзта албатынын тоозын алатан күнге жетире, ол улусты ончозын бичик билер эдип үредип алары — партийный ла комсомольский организациялардын, журт Советтердин, интеллигенциянын алдында турган жаан учурлу задачазы болуп жат.

Революциядан озо алтай албаты медицина деп немеи билбеске жуук болгон. Улустын оорузын камдар, жарлыкчылар, жү-

зүйн-йүүр тудучылар ла жарынчылар «эмдеп» турубыс деп төгүндегилеп, албатыны тоногылап туратандар. Көчкүн алтай улустын жадын-йүрүминин айалгазы сүрекей уур, анчадала культуразынын кени сүрекей жабыс болгон: ыш, кир, тозын-тоброк олордон айрылбайтан. Шак онын учун олордын айыл-журты йүзүн-йүүр йугуш оорулардын (көжөөнннг, оспонннг, тифтинг ле өскөлөрнннг де) уйазы болгон. Медицинский болуш жок болгонынан улам, йугуш жадын оорулардан бүткүл билелер де кырылып турган учуралдар ас эмес болгон.

Совет жаг турган баштапкы ла күндеринен ала Коммунистический партия советский улустын жадын-йүрүмин жаранды-рарына ла олордын су-кадыгын корыыр керекке жаан аяру-зын жетирип жат. Бастыра Туулу Алтайда 1917 жылда бир врачебный ла бир фельдшерский пункт бар болгон. 1922 жылда областта 15 орынду эки ле больница бар болгон, олор ишкү-чиле жаткандардын су-кадыгын корулаарында билдирүлү болуш жетирер аргазы жок болгон. 1925 жылда йугуш ооруларды эмдеер областной диспансер, онын кийининде көжөө ооруны эмдеер ле туберкулез оорулар эмдеер диспансерлер ачылган.

Жадын ооруларла тартыжарга областной ло кажы ла аймакта санитарно-эпидемиологический станциялар төзөлгөн. Жаантайын иштеер ле жагыс ла жайгыда иштеер балдардыг ясляларынын тоозы йылдан йылга көптөп турган. Алтай улустын ортозында ару-чек жадары, мылчага кирери, йугуш оорудан чеберленери керегинде санитарный пропаганда элбей берген. Онон бериги йылдарда областта медицинский учреждениелердин ле ишчилердин тоозы йылдаг йылга өзүп келген.

Эмди областта албатынын су-кадыгын корыыр 300 кирези учреждениелер бар. Ол тоодо 40 больница, 130 фельдшерско-акушерский пункттар. Улаган ла Кош-Агаш аймактарда ыраакта жаткан малчыларга медицинский болуш жетиретен йоруктап йүрер эки медицинский пункт төзөлгөн. Областта ла аймактарда санитарный машиналар ла самолеттор бар.

Бистинг областта 1922 жылда бир ле врач жок, йүк ле орто үредүлү специалисттер бар болгон болзо, 1937 жылда областта 93 врач ла 367 өскө медицинский ишчилер иштей бергендер. 1957 жылда дезе областта 144 врач, 914 орто үредүлү медицинский ишчилер иштеген.

Узак йылдарга мактулу жакшы иштеген учун Т. С. Сазыкина, Т. П. Николаевага, А. А. Тарасовага, В. А. Любушкинага, П. В. Ларкинге ле П. П. Ивановага РСФСР-динг күндүлү врачтарынын адын адап бергендер.

Калганчы 25 жылдын туркунына албатынын су-кадыгын корыыр керекке чыгымдап турган акча 208 катапка көптөгөн. Бу керекке 1922 жылда 11,7 мун салжовой чыгымдаган болзо, 1957 жылда 23, 162 мун салжовой чыгымдаган.

Колхозтордын ла совхозтордын журттары жылдан жылга өг-жүп, өзүп турулар. Кан-Оозы аймактын эмдиги өйдө Сталин-ниг адыла адалган миллионер колхозтын төс жери турган Экинурдын жалангында азыйда 3—4 кирези аланчык айылдар тураган, Садан-Арбак деп кижинин жангыс болчок туразы бар болгон. Эмди мында жаан культурный деревне туруп жат. Мында жетижылдык үредүлү школ, почто, радиоузел, саржу эдер завод, клуб, библиотека, магазин бар. Озогы тушта Экинурды эбиреде турган элбек жаландарда «аш чыкпайтан» дежи, кем де аш үрендебейтен. Эмди ол жаландарда көп тоолу трактор-лор, комбайндар ла өскө дө техника иштейт. Колхоз мундар гектар жерге аш үрендеп, бийик түжүмдү аш жуунадып алып туру.

Же бу миллионер колхозтын төс жеринин тыш кеберин жа-гыс ла бир кезек жабынты ла чеден жок туралар ла көп тоолу аланчык айылдар үреп туру. Мында тураларды оромдоп тудуп, ончозын бүркейле, чедендейле, айылдарды жоголтоло, жүзүн-жү-үр апаштан өскүрүп ийзе, кандый жараш, культурный деревне боло берер эди. Партийный организация, колхозтын правле-ниези ле журт Совет бу деревненин тыш бүдүмин жарандыра-рыла колбулу чокум иштерди өткүрер деп иженер керек. Кир-балкаштын, тоброк-тозынын уйазы болуп турган ышту аланчык ла кажаган айылдарды 2—3 жылдын туркунына жо-голторы культураны онон өрө көдүреринде жаан учурлу керек болуп жат.

Элиманар аймактын Куйус деп журтында 33 жыл мынан озо 3 турачак ла тоолу аланчык айылдар туратан. Эмди ол «Кызыл Черү» колхозтын төс жери, эмди бу радиолу, телефон-ду, электричестволу, жетижылдык үредүлү школду, библиоте-калу, клубту жараш, культурный деревне. Мында жангыс ла 1957 жылда жирме кирези колхозчылар бойларына эки кыптан жарык, жакшы туралар тудуп алгандар. План аайынча 1958 жылда ондый ок 14 жангы тура бүдер.

Областын журт жерлери жылдан жылга өзүп, жаранып тур-ганын көргүзүп турган темдектерди онон до ары тоолоор арга бар, же бу да айдылганы албатынын жадын-жүрүми там ла жа-ранып турганын иле көргүзүп туру.

Коммунистический партия 10—12 жылдын туркунына улус жадар туралар тударында жедикпестерди жоголтып, бастыра со-ветский албатыны жакшынак квартираларла жеткилдееринин задачазын тургускан. Улус жадар телкем, жарык, жакшынак туралар тудары областьтын кажы ла колхозында ла совхо-зында, промышленный предприятиеинде элбеп туру.

Кош-Агаш аймакта «Мухор-Тархата», «Путь к коммунизму» ла Ждановтын адыла адалган ла өскө дө колхозтор мал ижинде тургандарды ончозын жакшы турала жеткилдеерине

ајарузын јетирип турулар. Элбек строительство Абайдын, Кайтанактын ла Чуйдын совхозторында, Акташтын рудоуправлениезинде өдүп јат.

Култураанын өзүми областын тос городын — Горно-Алтайсктын да өзүминен јарт билдирет. 1910 јылда Улалуга киретен јолдо чакырымнын столмозына кадап койгон мынды бичиктү доско турган болгон: «Улалу јурт, Бийский уездтин. Церквелери — 3, школдоры — 2, јуртап јаткан улужынын тоозы, эмчек балдарыла кожо, 2127 кижии». Эмди Горно-Алтайск город областын экономический ле культурный тос јери болуп јат. Мында 25 муннан ажыра улус јуртап јат, көп тоолу школдор, техникумдар бар, 22 промышленный предприятия ле көп тоолу культурно-просветительный учреждение-лер бар. Город јылдар сайын јаранып, өзүп туру. Откөн јылдан бери городтын јолдорын асфальтла бүркеери башталган. Горно-Алтайск городты оног ары јарандыраына, 1958 јылга 1.310 мун салковой акча чыгымдалар. Улалушка сууны кечире күр тудулар, городской площадьты эдери, городтын тос оромдорын ла тротуарларын асфальтла бүркеери, водопроводторды ла электрический сетти элбедери, јажыл агаш өскүрерин элбедери темдектелген.

Областын экономиказы ла культуразы өзүп турганыла коштой, улус јадар туралар тударында көп једикпестер барын темдектеер керек. Областин кезик колхозторында ла совхозторында культурный строительство сүрекеј јабыс кеминде артып јат. Кезик колхозтордын правление-лери ле совхозтордын дирекциялары, анчадала малчылардын јадын-јүрүминин культурный кемин көдүрерине, оморды јакшы квартираларла јеткилдеерине ајаруларын јетирбей тургандары бар. Шак онын учун кезик малчылар пол јок, онду печке ле көзнөк јок, карагуй, кирлү, эски, тапчы турачактарда јаткылап јат. Көп малчылар јуугында мылча јок болгонынан улам мылчага кирер аргалары јок болот. Кезик јерлерде бойнын тос јуртын ла тыш бүдүмин јарандырып албаган, конторазын ла клубын да јазап албаган колхозтор учурап јат.

Эмдиги өйдө бистинг колхозтордо ло совхозтордо культурный строителствоны тыгыдарына керектү ончо аргалар бар. Колхозтордын правление-лери ле совхозтордын дирекциялары, партийный ла профсоюзный организациялар једикпестерди јоголторына бойларынын ајарузын јетирип, озо ло баштап, малчыларды телкем, јарык јакшы тураларла јеткилдеерин кичеер учурлу. Јаан ајаруны яслялар, клубтар ла мылчалар тударына јетирер керек.

Культурный учреждение-лерди албаты ортодо массово-политический ле культурно-просветительный иштер өткүреринде

партийный организациялардың төс болушчызы болор учурлу деп, КПСС-тин XX съезди темдектеген. Бистинг областта бойынын жакшы ижи учун албатыга мактадып турган, тоомжулу культпросветишчилердин тоозы ас эмес. Олордын ченемелдерин элбеде тузаланып, журт жерлерде культурный ишти кезем элбедер керек. Бу ишти жарандырар ончо аргалар барын областта 216 культпросветучреждениелер иштеп турганы керелеп туру. Областыа 1928 жылда јук ле эки киноустановка болгон болзо, эмди олордын тоозы 110-го јеткен. 1960 жылга јетире областта текши кинофикация откјурерининг задачазы туруп јат. Улус јадып турган ончо толыктарга кино једер учурлу, 150 оркјодон ас эмес улус журтап турган жерлерде стационарный киноустановка тургузылар учурлу. Областыа уч кинотеатр, краеведческий музей, музыкально-драматический театр бар, бу жыл алтай концертный бригада тозолип јат. Ол бригада колхозторго ло совхозторго јјрјп, алтай тилле пјеса-ойындар ла концерттер коргјулип туар.

Кажы ла аймакта, кезик совхозтордо ло колхозтордо ойын-јыргал коргјузер агитхудожественный бригадалар бар. Аймактарда тозолгон культпросветпередвижкалар бар. Олор малчылардын ортозында јјрјп, массово-политический иштер откјургилеп турулар. Кош-Агаш аймакта ыраакта малчылар јаткан жерлерде (эки жерде) малчылардын туразы тозолгон.

Кажы ла ондый турада медицинский пункт, библиотека, магазин ачылган. Эбиреде јаткан малчытар мында келип јуундап, кино корјп, лекциялар ла докладтар угуп тургулайт. Малчылардын туразы ыраакта јаткан малчылардын ортозында массово-политический ле культурно-просветительный иштер откјурерининг төс јери болуп јат.

1932 жылда јй улустын ортозында таскадулу иштер откјурерине, олорды јредерине учурлаган «Алтай јй улустын туралары» тозолгон. Олор бойлорыннын иштерин токтодор ойго јетире алтай јй улустын ортодо јаан учурлу иштер откјургендер. Јјстер тоолу јй улус «Алтай јй улустын туразында» ашкурсак белетеерине, кийим коктоорине, кийим јунарына јренип, бойын, балдарын, айыл-јуртынын ичин ару-чек тударына ла бичикке јренгендер.

Октябрьский революциядаг озо ишкјучиле јаткан алтай албаты эки јанынан (бир јанынан кааннын колонизаторский политиказына ла экинчи јанынан байларга ла јайзандарга) базындырган болзо, алтай јй улус ого јзеери бойынын билезинде база базынчыкта болгон. Бу сјрекей уур ла карагуй јјрјмнег јй улусты Улу Октябрьский социалистический революция јайымдаган.

Эмди алтай јй улус социализмнинг улу ороонынын ишкјучиле јаткандарынын карындаштык билезининг тјггей праволу

члендери. Олор общественный производодо, общественно-политический ле культурный јадын-јүрүмде эр улуста түнгей эрчимдү туружып турулар.

Алтай албатынын јүстер тоолу эн артык кыстары јербойынын Советтеринин депутаттарына тудулгандар. Кендеги кой, өскүрер совхозтыг эн артык койчызы Тана Марчина СССР-динг Верховный Соведининг депутадына тудулган.

Алтай албатынын культуразынын өзүминин көргүзүлери-нин бирүзи бистинг областта бичиктер чыгарары көптөп турганы болуп јат.

Областын бичиктер чыгарар издательствозы төзөлгөн өйдөн бери көп тоолу башка-башка атту художественный, политический, јуртхозяйственый, краеведческий бичиктер ле брошюралар, учебниктер, журналдар ла плакаттар чыгарган.

Алтай тилдү бичиктег XIX-чы чакта јангыс М. В. Чевалков-тын орус тилинег көчүрген ле бойынын бичиген тоолу үлгер-лери ле баснялары чыккан болгон. Ол тоодо «Аракы ла чай», «Јокту Номон ло бай Саныскан», «Алтайдыг андары» деп баснялары, «Кырачы ла ангчы» деп туујы ла бир канча үлгер-лер болгон. Је алтай албатынын литературазы јангыс ла Октябрьский революциянын кийининде јаранып өзөрин баш-таган.

Албатынын оосло чүмдеп айдар творчествозы советский јан турган кийининдеги јылдарында там јаранган. Алтай албатынын байлык чөрчөктөри, кожондоры ла кеп сөстөри художественный литератураныг произведениелерин төзөп бичирипде бек төзөлгө болгон.

Советский јанныг баштапкы јылдарында Чагат-Строев-тин, Мундус-Эдоковтын, Павел Кучияктын ла оной до өскө алтай бичийчилердин произведениелери ле Н. Улагашевтинг ле өскө дө чөрчөкчилердин чөрчөктөри кепке базылып чыккан. Алтай улус ол произведениелерди сүрекеј јилбиркеп кычырып туратан. Областын бичиктер чыгарар издательствозы бу јыл Чагат-Строевтинг кезик произведениелеринин јуунтызын катап чыгарды. Ол јуунтыга онын «Қара-Қорум», «Ойгор Баатыр» ла өскө дө произведениелер кирген.

Алтай бичийчилерден эн көп прозаический, драматургический ле поэтический произведениелерди Павел Кучияк бичиген. Онын гууылары, повестьтери ле куучындары алтай кычыраачыларга текиш јарлу. 1932 јылда Горно-Алтайск городто национальный театрда эн баштап көргүскен ойын П. В. Кучияктын «Јенжиү» деп пьесазы болгон. Онын «Чейнеш» деп пьесазы областын бастыра јурттарында көргүзилген деп айтса, байла, јастыра болбос. Алтай литераторлорды бичирипде үредер ле таскадар керекте орус литература ла бистинг орооннын өскө дө албатыларынын искусствозы, орус писа-

тельдер (анчадала А. Л. Коптелов, А. И. Смердов, Е. Стюарт ла оной до бсқолди) жаан болужын јетиргендер.

Алтай бичийчилер Ч. Чунижеков, И. Кочеев, С. Суразаков, А. Саруева, Э. Палкин, Л. Кокышев, В. Адаров творчеокий јанынан өзүп, олардын бичирге ус болоры там јаранып туру. Бу јыл областын бичийчилеринин ле үлгерчилеринин јети кижини Советский Бичийчилеринин Союзынын членине алган.

Јаңыс ла 1957 јылда издательство 92 башка атту бичиктер чыгарган. Улу Октябрьдын 40 јылдыгына ла Горно-Алтайский автономный областын төзөлгөннин 35 јылдыгына учураган көп тоолу бичиктер чыгарган. Калганчы јылдарда В. И. Лениннин бир канча произведениелери алтай тилге көчүрилип чыккан.

1958 јылда 87 башка атту книгелер ле брошюралар чыгар. Алтай тилине «Ленин керегинде эске алынғанынын јуунтызы», Л. Толстойдын «Хаджи-Мурат», А. Фадеевтин «Лит гвардия» деп произведениелери ле јер бойыннын авторларынын 10 кирези бичиктери чыгар. Бу јылдан ала алтай албатынын атнерелү чөрчөктөринин 4 томду бичигин чыгарары башталган.

Бистин областын мундар тоолу ишчилери јаңы чыгып турган жүзүн-јүүр бичиктерди јилбиркеп кычырып турулар. Ондой аймакта Күпчеген јуртта библиотекарь болуп иштеп турган нөкөр Күндиева бичип туру: «Мында јаткандардан көп тоолу колхозчылар, ишмекчилер ле служащийлер библиотеканын кычыраачылары. Калганчы үч јылга библиотекада бичиктердин тоозы 3000 томго көптөгөн. Эмди библиотекада 5300 тоолу книгелер бар. Ол тоодо көп јаңы художественный, политический ле јуртхозяйственный литература бар. Колхозчы С. Ф. Климов ло онын эмегин Екатерина Кирьяновна јаңыс ла январь айда 16 книне алып кычыргандар. Тайгада уйлар кабырып турган колхозчы Адыжов Павел эки айга 11 бичик алып кычырган. Мындай јилбиркек кычыраачылардын тоозы ас эмес».

Бичик, журнал, газет кычылары — алтай улустын јилбүлү кереги боло берди. Је бичиктерди сырагай ла элбек тоолу кычыраачыларга јетирери, таркадары жаан учурлу керек болуп јат. Бу жаан иште библиотекалар, бичиктер садып турган магазиндер, районный газеттер, партийный, комсомольский ле профсоюзный организациялар эрчимдү туружар учурлу. Бичиктер таркадар ишти јаңыс та аймактардын төс јеринде јакшы төзөөр эмес, је бичикти ыраактагы ишмекчилерге, малчыларга јетирерин кичеер керек. Темдектезе, комсомолдын кажы ла члени бир јылга 5—10 бичиктен таркадар болзо, јылына 70—140 мун бичик таркадар эди. Мындай задачаны олардын бүдүрер аргазы бар, је јаңыс ла јашөкүрим бичик-

терле албатыны таныштырарын кезем жарандырары једишпей туру.

Туулу Алтайда 2 областной, бир городской, 8 районный ла бир совхозный газеттер чыгып јат. Онон ѳскѳ алтай тилиле «Агитатордын блокноды», орус ла алтай тилиле литературно-художественный альманахтар чыгып туру.

Областын ишкѳчиле јаткандары тѳс јерде, крайда, областта ла аймактарда чыгып турган мундар тоолу газеттерди, журналдарды алдыртып, кычырып турулар.

1938 јылда бистинг областта РВ-83 радиостанция ажыра алтай ла орус тилдѳ радиоберилтелерди јаантайын ѳткѳрери башталган. Је ол ѳйдѳ јангыс ла Горно-Алтайск городто ло бир кезек аймактардын тѳс јерлеринде кѳчи ујан кичинек радиоузелдер иштеп туратан.

Эмди Горно-Алтайскта ла бастыра аймактардын тѳс јерлеринде јаан кѳчтѳ радиоузелдер иштегилеп турулар.

Областын колхоз ло совхоз јурттарын радиолу эдери там ла элбеп туру. Олордын ончозына јуугы бойлары радиоузелдерлѳ. Јург јерлерде, мал турган фермаларда, бригадаларда ла колхозчылардын тураларында радио кондырылган.

Кош-Агаш ла Улаган аймактардын кѳп колхозторы малчыларды кичинек радиоприемниктерле јеткилдеп турулар. Ондый кичеemelдинг шылтузында ыраак јерлерде мал ижинде тургандар ороон ичинде ле онын тыш јанында солундарды, бойлорыннн ижи аайынча озочыл ченемелди, јѳзѳн-јѳѳр концерт-ойындарды јаантайын угуп отурар аргалу болдылар.

Областын колхозчылары, совхозторынын ла МТС-терининг ишмекчилери калганчы јылдарда бойларына мундар тоолу радиоприемниктер садып алгандар. Садѳ ѳткѳрип турган организациялар јангыс ла 1957 јылда областын ишкѳчиле јаткандарына бѳдѳн-јарым мунга шыдар радиоприемниктер саткандар. Эмдиги ѳйдѳ бистинг областта радио кондырганлардын тоозы 21 мунган ажа берди. Радионы «чаазыны јок ло ыраак-јуугын билбес газет» деп В. И. Лениннинг айтканы канча кирези чикезин ле радио албатынын культурный јѳрѳминде кандый учурлу болуп турганы јарт кѳрѳнип туру.

Јайы-кыжыла, тѳни-тѳжиле мал ижинде турган ончо малчыларды радио угар аргалу эдип јеткилдейтени колхозтордын правлениелерининг ле совхозтордын администрацияларынын јаан учурлу кереги болуп јат. Радио ажыра Тѳрѳл Москванын ѳнинг кажы ла малчыга јетирер керек. Ондый да болзо, кезик колхозтордын ла совхозтордын башкараачы ишчилери бу јаан учурлу керекке ијарузын јетирбей тургандарын темдектеер керек. Јангыс ла онон улам мал ижинде турган кѳп улус радио угар аргазы јок болуп јат. Кезик колхозтордын радиоузелдери оок-теек шылтактардан улам иштебей турулар. Бу

једикпестерди тургуза ла јоголторы кичеemelдү керектердин бирузи болор учурлу.

1958—1959 јылдарда областта бастыра јерлерде, бастыра улустыг квартираларында, ол тоодо малчылардын айыл-јуртында радио болорын јеткилдеер задача тургузылган.

Орö айдылпанынаг көргөндө, Совет јаннын шылтаунда, карындаштык улу орус албатынын ла бастыра советский албатынын болужыла Туулу Алтайдыг ишкүчиле јаткандары хозяйственный ла культурный строителъствоу улу јаан јенүлерге једип алгандары јарт билдирет. Алтай албаты карындаштык советский албатылардын бирлик билезинде КПСС-тиг XX-чи съездинин исторический јөптөрин јүрүмде өткүрери учун ат-нерелү иштеп, областтыг хозяйствозын ла культуразын өскүреринде онон јаан јенүлерге једип, бистин ороондо коммунизмниг строителъствозынын текши керегине јеткил јөмөлтөзин јетирип туру.

Алтай албатынын культурный өзүми канайда өзүп турганын культпросветучреждениелердин иштерин көргөн областной көргүзи база катап кереледи. Культпросветучреждениелердин ижине, художественный самодетельностьын иштерине элбек тоолу алтай јашөскүрим туружып, бойларынын једимдерин городко экелип көргүзип јүргендери олордыг культурный өзүмдеринин темдеги болуп јат.

Темдектелген једимдерле коштой бистин ижибисте, кезик улустыг јандап турган јангдарында ла јүргөн јүрүмдеринде бир кезек једикпестер барын темдектебеске болбос.

Онын учун бис јангыс та јенүлер ле једимдер керегинде айдар эмес, је онойдо ок бистин једикпестерибис керегинде, ол једикпестерди јоголтотон эп-арпалар керегинде ле бистин алдыбыста турган јаан задачалар керегинде база куучындажар учурлу.

Ол једикпестерге ле озогызынаг арткан-калган јарабас кылык-јангдарга — иштин дисциплиназын бузары, тагынаг бойынныг хозяйствозын ла јилбүзин бастыра албатынын хозяйствозынаг ла јилбүзинег бийик тургузары, јүзүн- јүүр мүргүүл јангдап, кудай, көрмөс барына бүдери, ару-чек јүрерин кичебези, чүмеркеери, уурданары ла өскө дө јаман керектер келижип јат. Кезик сондоп калган ла турумжай эмес улус бу јарабас кылык-јангыг олјозында артып тургандары бар.

Бистин орооннын төс экономический задачазы јенүлү бүдери, озо баштап, миллиондор тоолу ишкүчиле јаткандардын иште эрчимдү турушкандарынаг, элбек калык-јонныг санаашүүлтезининг кеми бийик болгонынаг камаанду болуп јат. Коммунистический партия ишкүчиле јаткандардын санаашүүлтезининг идейный ла культурный кемин көдүрер керекке јаан ајарузын јетирип туру. Советский албатынын көп јарымызы

коммунистический строителство эрчимдү туружып, бойлорынын алдында турган ижин ак-чек бүдүргилеп турулар. Социализмнин ороондорунда улустын ак-чек ле эрчимдү ижин партия ла башкару бийик көдүрүп, темдектегилеп жат.

Je ондый да болзо, кезик предприятиелерде ле учреждениелерде, колхозтордо ло совхозтордо бойынын ижин кичеес, бүдүрбес, иштин дисциплиназын бузуп турар улус ас тоолу да болзо, je учурап турат. Ондый улус промышленный предприятиелерге, журт хозяйството жаан буудагын жетиргилеп жат. Кажы ла организациянын коллективи, колхозчылар ла ишмекчилер бойлорынын ортозында иштин дисциплиназы сырагай ла бийик болоры учун эрчимдү тартыжар учурлу. «Бир кижн иште-нип жүрер, жети кижн дезе жаан калбакту жүретен» ээжиле, иштин дисциплиназын бузаачыларла күүн-кайрал жогынан тартыжып, бу жанынан бар једикпестерди јоголторы жаан задача болуп жат.

Кезик јерлерде общественный ээжилерди бузуп турган улус учурап турат. Темдектеп алза, калганчы өйлөрдө областтын кезик колхозторында журтхозартељдин Уставын бузуп турган учуралдар бар.

Кош-Агаш аймакта «Мухор-Тархата», «Путь к коммунизму», «Кызыл Мааны», «Кызыл Чолмон» ло Лениннин адыла адалган колхозтордо кезик колхозчылар артељдин Уставын бузуп, 4—5 жылкыдан, 20-ге јетире уй-малдан, 30—60 койдон тудуп тургандары бар. Ондый ок кылыктар Улаган аймакта Карл Маркстын адыла адалган колхозто, Ондой аймакта «Кызыл Алтай», Шебалин аймакта Чапаевтин адыла адалган колхозтордо бар. Бойынын хозяйствотозында ол кирези көп мал тудуп турган колхозчылар, көбизинде бойынын малын кичеес, колхозтын ижине турушпай, бойынын тагынан хозяйствотозын общественный хозяйствотодон бийик бодолгодо тургускылап жат. Кезик колхозчылар бойлорынын малынын тоозын Уставта көргүзилгенине көптөдип алала, колхозко иштеерине мойноп то турган учуралдар бар. Ол ок өйдө, олор бойлорынын көп тоолу малдарын колхозтын јерине одорлоткылап, колхозтын јеринен өлөң белетеп, колхозчыларга берилген ончо јенгилтелерди тузалангылап турадылар.

Бу мынайып тагынан агыланып, жагыс бойынын керегин кичеетени озогызынан арткан-калган јарабас кылыктардын бирүзи болуп жат. Советский улус тагынан хозяйствотоны тынгыдарын кичеерине эмес, озо ло баштап, текши албатынын јөөжөзин, колхозтын ла кооперативтин јөөжөзин өскүрерин ле чеберлеерин кичеер учурлу. Бистин Төрөлибистин ийде-күчи — бастыра албатынын социалистический јөөжөзин ле байлыгын тыгытканында ла өскүргенинде болуп жат.

Кезик улустын санаа-шүүлтезинде, јандаган жагында озогызынан арткан јарабас кылыктарды тазылынан бери кодорып

чачары учун тартышка бастыра калык-жонды көдүрер керек. Буржуазный обществодон арткан-калган жаман кылык-жаңдардын бирүзи аракызак кылык болуп жат.

Аракызактар производсводо иш үзүп, общественный керекке ~~жаан~~ жаманын жетиргилеп жат. Аракызак кижинин бойынын жүүлгөк жүрүмиле айыл-журтын чаксырадып, бала барказынын үредүзине ле таскадузына жаман салтарын жетирип жат. Аракызак улус коштой жаткан улусты амырынаг ла уйкузынаг аскырат. Аракыдаг улам көп тоолу жеткерлер болуп турат, иштиг чыгдыйы жабызап, эмезе иш үзүлүп турат.

Көп аракы ичип тура, өрө чыккан, жаранып өскөн кижинин жок, же аракыдаг улам иш үзүп, эмезе онын кату керек эделе, ижинен чыгарткан, эмезе түрмеге кирген улус ас эмес. Аракы бистинг обществого до, аракызактын бойына да сүрекей жаан шогын жетирип жат. Онынг учун бу жеткерлү немеле эрчимдү тартыжатаны бастыра жоннынг ла кажы ла советский кижининг кереги болор учурлу. Аракылап алып, общественный ээжилердин бускан, чалчыган, иш үскөн, эмезе өскө жарабас кылык кылынган бир де учуралды бурузы жогынаг артыспас керек.

Бистинг областта кезик журттарда аракызактар анчадала жайгыда көптөп турат. Ол уйлар сүттенген кийининде кезик жерлерде сүттинг аракызын азатаныла қолбулу болуп жат. Онынг учун жайдын ойинде бир кезек аракызак улустар, ижи-тожын ундуп, аракы аскаг айылдар бедиреп баскылап жүргүлөйт. Ол тушта омор аракы асканын бойынын адыла да адабай, байлап, кемнинг айылы «содойтып койтыр?», кайда «Чурум Иванович» иштеп жат дежи, бедирегилеп жүргүлөйт. Ондый болуп турганынаг улам, аракызактарла тартыжатар бир эп-арга — аракы азарын токтодоры болуп жат.

Кезик алтай журттарда жинт улусты алыштырып, айылду журту эдер тушта бистин советский ээжибиске жарабас кылыктар болуп турат. Ол кылык — шаалта шаайтаны. Ол анчадала Кан-Оозы аймакта элбек таркаган. Шаалта шаайтаны озогызынаг арткан жарабас кылык-жагнын сырагай ла ачык кебери болуп жат. Кезик карыган улус шаалтаны шаайла, озогызы аайынча, «тегин кыс кайдаг келген» деп те айдып турган учуралдар бар. Ол айткан сөстөр шаалтанын учурын жарт көргүзип жат.

Ого үзеери кудада ла тойдо ойинен өткүрө көп аракы болуп, онынг улам көп улус кезикте 2—3 күнге ишке чыкпай, иш үзүп те турган учуралдар бар. Аракыдаг улам иш, керек тутат турган база бир сүрекей жастыра керек — аракылу айылдажатары болуп жат. Кудада, тойдо ла айылдашта көп аракы болотонинаг ла көп тоолу улус аракылайтанынаг улам санитарный ээжилер бузулып, кезик улус торт советский кижининг культурный кеберин жылытып та тургулайт. Мындай учурал-

дар тушта жаңыс эмезе 2—3 чөөчөй көп тоолу улустын ортозына айланып, канча кижининг чилекейине уймалып, ойто ло айланып келип, ару-чек жүрерине чек келишпес, эш-немеге жарабас кылык болуп жат. Шаалтаны тургуза ла жоголтор керек, куданын, тойдын ла айылдаштын кеберин дезе торт өскөртө кубултып, оны социалистический ээжиге келиштире өткүрөр керек.

Бистин областта көп ажуларда ла тонмок сууларда оморды байлап, ыйыктап жалама буулапан, акча таштап турган жерлер көп учурап турат. Ол жебрен чакта албаты эш-неме билбес өйлөрдө башталган жан алтай улустын ортозында эмдиге жетире артып, кырда, сууда жаан ийде-күчтү кандый да «ээ» барына бүдүп турганынын керези болуп жат.

Кезик улус кудайга, көрмөскө, жүзүн-жүүр камдарга, жарлыкчыларга ла тармачыларга бүдүп турган учуралдар бар. Онын учун кезик улус оорый бергенде, жылгыр барып, врачка көрүнөрдиг ордына, озо баштап, кам, жарлык, жарынчы улус бедирегилеп тургулайт. Олор дезе төгүндөп, кейлеп турганча, оору жаандайла, кезикте керек коомой до божоп турган учуралдар бар. Кезик алтай улустын кудайга, көрмөскө, жүзүн-жүүр кей-кебизинге бүдүп турганын билип алала, бир кезек немелер тунүри жок кам болуп эмезе жарлыкчы, жарынчы, сыймуучу болуп алала, кезик сондоп калган, керектин аайын жетире ондобой турган улус учураганда, олорды «эмдеп», төгүндөп, онойып тапканыла бойынын курсагын азырангылап тургулайт. Бистин областта ондой улус көп эмес те болзо, же кезик жерлерде бар. Ондой «эмчилер» Көксу-Оозы аймакта Корумду журтта, Ондой аймакта Жаламан журтта, Кош-Агаш аймакта Курай журтта, Кан-Оозы аймакта Жабаганда ла бир кезек өскө до жерлерде бар.

Оныла коштой бистин областта христианский мургүүлдин жагын жандап турган бир кезек улус база бар (кресту улус). Олор христианский мургүүлдин ончо күндерин, байрамдарын (рождество, крещение, масленица, пасха, троица онон до өскө) байрамдагылап, аракылагылап тургулайт. Жаскыда «великий пост» башталганда, кылайлу курсак жибей, орозо тудуп, тегин жерге бойлорын да кинчектеп турган улус учурап жат.

Кош-Агаш аймакта казах улустын ортодо мулла (молдо) бойлорынын «кижин» өткүргилеп, кезик учуралдарда уул балдарды «эмдеп», өлгөн улустын сөөгин жууганда, туружып, ондо молдолоп, ол эткен керектери учун сый алып турган учуралдар ас эмес.

Бистин областта алтай ла казах улуста эмдиге жетире мылчага жуунбас улус бар, кезик карыган улуста «ырыс-кежик» чыгар дежип, аяк-көнөгин жунбас, жаткан туразын черетбес, жунбас, кийген кийимин жунбас улус учурап турат. Кезик

жерлерде, анчадала, Кан-Оозы аймакта кайып-келин жанын жандап турганы бар.

Бу өрө айдылган ла айдылбаган једикпестер ле јарабас кылыктар бистин областыта элбек таркаган эмес те болзо, је кезик јерлерде олор бар болуп јат. Олор бистинг общественонг ичкеери барарын тудуп, коммунистический строителъствонынг керегине чаптыгын јетирил јат.

Кезик улустын јүрген јүрүминде ле кылык-јаңында эмдиге јетире јарабас кылыктар бар болуп турганынын төс шылтактарынын бирүзи — улустын санаа-шүүлтезининг кеми кижиктинг общественозынынг материальный өзүминен сондоп туратанында болуп јат. Советский граждандарда естественнo-научный сурактарды јетире билбес улус база бар. Бичик јетире билбес ле айландыра ар-бүткенде болуп турган јүзүн-јүүр керектердинг төс учурын ла шылтагын ондобой турган улус кандый ла мүргүүлдинг жаңына белен бүдүп, озогызынан арткан калган јарабас кылыктарын бек тудунганча отургылап јадат.

Пропагандистский, агитационный ла культурно-просветительный иштерде көп једикпестер бар. Кезик јерлерде естественнo-научный сурактар аайынча јартамалду иштер коомой төзөлгөн. Уредүчилер, медицинский ишчилер, јурт хозяйствонынг специалисттери элбек калыктынг ортозында јүзүн-јүүр сурактар аайынча јартамалду иштерди сүрекей ас өткүргилеп јат.

Кезик учуралдарда оорыган улус сыймуучы-тудуучы ол эмезе кам, јарлыкчы бедиреп турганы — медицинский тема аайынча пропагандистский иштер болбой турганын көргүзип туру. Оныла коштой кезик медицинский ишчилер бойлорынын каруулу иштеринг ак-чек бүдүрбей, оорыган улуска бойынын ойинде болужын ла кичеемелин јетирбей турган учуралдар бар. Ондый айалгада оорыган кижик эрик јокто болушты өскө јерден бедиреп турат.

Колхозчылардын, ишмекчилердинг ле служащийлердинг культурный амыраарын јеткилдейтен иштер көп јурт јерлерде коомой төзөлгөн. Бу ишти төзөйтөннi культурно-просветительный учреждениелердинг, профсоюзный ла комсомольский организациялардын кичеемелинде турар учурлу.

Ишкүчиле јаткандардын культурный некетелерин јеткилдейтени, олорго килемкей болотонь, јүзүн-јүүр темалар аайынча јартамалду иштер өткүрети — партийный организациялардын јаан учурлу задачазы болуп јат. Партиянынг кажы ла членининг, кажы ла комсомолдын ла партийный эмес ак-чек сагышту кажы ла кижининг, агитаторлордын ла пропагандисттердинг јаан учурлу задачазы — каргышту озогызынанг арткан-калган јарабас кылык-јаңдарды учына јетире јоголторы учун, областынг экономиказы ла культуразы ононг ары чечектелип өзори учун тартыжары болор учурлу.

Алтай албатынын экономиказы ла культуразы жылдар сайын там ла жаранып турганы Коммунистический партиянын ленинский национальный политиказынын шылтузында жаан культурный օзүмдер болуп турганынын керези болуп јат.

Алтай албатынын бүгүниги күндеги экономический ле культурный једимдери — эрте чактардан бери калапту јууларга бастырып, канча-канча јанынан капсадып, кыстадып јуулаттырган, тонокту јуулардан улам бойынын экономиказы түрөп, культуразы чек јабызап, табынча кырылып јоголор јолго албадаткан алтай албаты Улу Октябрьский социалистический революциянын шылтузында ачык-јарык јолго ойто бурулып, азыйдагызынан ыраак жаранып օзүп баратканынын керези болуп јат.

КПСС-тин Тօс Комитединиг 28 майда 1958 жылда чыгарган «Улу најылык», «Богдан Хмельницкий» ле «Бастыра јүректен» деп операларды көрөр тушта бар болгон јастыралар керегинде јобинде айдылган јакылталарла башкарынып, алтай албаты бойынын культурный օзүминде жаан јенүлерге једип аларында аланзу јок.

**М. КАЧКЫШЕВ,
В. КЫПЧАКОВ.**

ОДУС ЖЫЛ АЖЫРА АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАДА

(Ч. А. Чунижековтын 60 жаштуу болгонна)

Алтай албатынын советский художественный литература-зы өзүп башталганы 20-чи жылдардын экинчи жарымына кели-жип жат. Бу өйдө бистин партия ла башкару алдында сондоп калган албатылардын культуразын көдүрери жанынан сүреен жаан иш баштаган болгон. Чалчык Ангчинович Чунижеков бистин областта Совет жан туруп, тынып өскөн өйдөсү Туулу Алтайдагы литераторлордын бирүзи болуп жат. Ч. Чуниже-ков Совет жанла кожо өзүп тыныган. Совет жан ого, бичикти жетире билбес алтай кижиге, Туулу Алтайдын ады жарлу би-чийчилеринин бирүзи болуп өзбине болушкан. Эмди алтай кычыраачылар Чунижековты куучындар, очерктер ле чөрчөк-төр бичийчи, поэт кижиге деп билерлер. Ол Советский Бичийчи-лердин Союзынын члени, областтын общественный жүрүмин-де эрчимдү туружып жат. Ч. А. Чунижеков ишкүчиле жаткан-дардын депутаттарынын Горно-Алтайский городской Совети-нин депутады болуп үч катап тудулган.

Профессиональный союзтардын ижинде эрчимдү турушка-ны учун Чалчык Ангчинович «За трудовое отличие» деп ме-дальла кайралдаткан. Одус жыл ол «Алтайдын Чолмоны» газет-те солунты жоктон иштеп келди.

Чалчык Ангчинович Чунижеков 1898 жылда 10 ноябрьла, Эликманар аймакта, Куюм өзөктө агаш узанар кижининг би-лезинде чыккан. 1916 жылда ол церквининг школында үч клас-сты үренип божоткон, же революциядан озо ого оног ары үре-нер арга келишпеген — көп улусту билени азыраарга адазына болужар керек болгон. Жангыс ла Совет жан турган сонында үренгедий арга болды. Чалчык Ангчинович 1925 жылда Сов-партшколго кирди. Же оорыйла, ол школды үренип божолып болбой салала, Куюмга ойто жанып барды. 1927 жылда Чуни-жеков бойы-бойына болужар общественнын крестьянский ко-

митедининг председателине, онын кийининде журтисполкомнын председателинин заместителине тудулган

Произведениелер бичип, Чунижеков 1926 жылда баштаган. Кажы ла бичийчиде чилеп ок, Чалчык Чунижековто литературага кирген бойынын жолы болгон. Ол керегинде писатель мынайда айдат: «1926 жылда Чемалда ВЦИК төзөгөн совхозко М. И. Калининнин жакылтазы аайынча Алтайга баштапкы трактор келген. Ондо сыранай ла учурлузы ла аярулузы баштапкы тракторист Коголюшев деп алтай болгонында. Бистинг көчкүн жүрүмбисте ол көргөн керек айдары жок кайкамчылу солун керек болордо, мен ол керегинде үлгерлеп айдарга шүүнгем». Онойдо, 1926 жылда «Кызыл Ойрот» газетте баштапкы тракторист алтай уул керегинде «Коголюш» деп стихотворение чыккан.

— Литературада бойымнын баштапкы ченелтем жакшы болгонына сүүнеле, мен чийген үлгерлеримди газетке улам сайын ийер болдым — деп, Чунижеков оной ары куучындайт. Ол ок жылда онын «Кырачы», «Анчы» ла өскө дө үлгерлери газетте чыккан.

1925 жылда үредүчи Мундус-Эдоков белетеген «Тан-Чолмон» деп жуунтыда Ч. Чунижеков литературно жазаган «Өбөгөн лө Түлкенек», «Сагыскаң ла Түлкенек», «Эрјине» деп алтай чорчөктөр салынган.

Соңында «Советский Ойротиянын өзүми» деп жуунтыда онын «Көкбөш» деп жакшы стихотворениези жарлалган. Ондо поэт жокту алтай кижиге торолоп өлөргө болбой, андазынла кыры сүрүп, кара тери агып, шыралап жүргөн жүрүм керегинде куучындаган.

1929 жылда Чунижеков журт Советтердин ишчилеринин об-ластной курсун үренип божодордо, оны Оңдойдо аймакисполкомго иштеерге ийген. 1930 жылда дезе Чунижековты ыраактагы Кайынчы өзөктө журт Советтин качызы эдип ийгендер. Ондо нөкөр Чунижеков алтай улустын ортодо жаан культурно-просветительный иш өткүрүп, албатыны бичикке үредип, элбек иш өткүргөн.

Кайынчыда жүреле, Чалчык Анчинович ойто Куюмга келеле, «Ленинский наказ» колхозтын счетоводы болуп иштеген. Кайда да жүрзе, кандый да иште иштезе, нөкөр Чунижеков газетте колбууны жылытпайтан, жаантайын онын журткоры болуп туратан. Шак онойдо газеттин ижине жилбиркегени оны профессиональный журналисттин жолуна тургусты. 1930 жылдан ала Чунижеков «Алтайдын Чолмоны» газеттин литературный ишчизи болуп иштеп жат.

Бу өйдө онын бичиген төс темазы — Төрөл, Туулу Алтайдагы социалистический кубулталар, ишкүчиле жаткандардын ижи ле керектери. Онын публицистический ижинин эрчими анчадала одус жылдарда тыгыган. 1933 жылда «Кызыл Ойрот»

газетте колхозтын жүрүмү керегинде «Карындаштардын куучыны» деп очерк чыккан. Автор эки карындаш улустын куучындашканы ажыра биригип иштегенинин артыктузун бу очеркте көргүскөн. Ол ок жылда Чунижековтын «Коночылардын одузында» ла «Каргананын төзи жаар тыктала бердилер» деп куучындары жарлалган. Ол куучындарда кызыл партизандар ак бандиттерле тартышканы керегинде, ишкүчиле жаткандарга ырысту жүрүмди кандый тын жуу-согушта жуулап алганы керегинде айдылган. 1933 жылда кепке базылып чыккан «Лалкуларга жайым жок» деп очеркте Чунижеков једикпес-тутак ишти коскорот.

Туулу Алтайдын комсомолдорына «Темир куш» деп произведение учурлалган. Чалчык Ангчинович көп стихотворениелерди ле куучындарды Улу Октябрга, Советский Черүге, колхозный жүрүмге учурлап бичиген.

Ондый да болзо, Чалчык Чунижеков чөрчөкчи-поэт болгонула тын. Онын анчадала элбеде жарлу бичиги «Туујы» болуп јат. Оны автор алтай кайчы Н. У. Улагашевке учурлап, алтай албатынын чөрчөктөрине кеберлештире бичиген. Чалчык Ангчинович бойынын бу бичигинде алтай улустын жүрүминдеги чын керектерди чокум, јарт көргүскөн. Алдындагы бичигендерине көрө, автор бу туујыда көргүскөн улусты јангыс ла тыш бүдүмин эмес, је онойдо ок, олордын санаа-сагыжыла, салым-јүрүмиле колбоп көргүзет. Анчадала, туујынын төс геройы — кайчы Улагашевтин кебери јарт көргүзилген. Улагашев туујыда чек тирүдий, албатынын ойгор кайчызы болуп көрүнөт. Автор төрөл ар-бүткенди, алтай албатынын јадын-јүрүмин, јандаган јангын билгир бичиген. Туујыда качан да ушдулбас эпизодтор бар, темдектезе: којойымга кузук сатканы, байларга удурлажа тартыжарына учурлаган чөрчөктөрдү кайлаганы ла өскөлөри де.

Јүрүмди јакшы билери писательге бичип баштаган ла тартыйынаг ала чике реализмнин јолына турар арга берген. Оны бис Чунижековтын баштап бичиген, једикпестерлү де болзо, је бастыра јүрегинен бичиген бичиктеринен көрүп јадыбыс.

Газетте литературный ишчи болуп иштеп келген жылдардын туркунына Чунижеков көп тоолу очерктер ле куучындар бичиген, үлгерлердин эки јуунтызын кепке базып чыгарган, мүргүл јангын јаратпай турганына учурлаган «Катан-Коо» деп алтай чөрчөкти бичийле, литературный эдип јазаганы чыккан, көп үлгерлер литературный альманахтарда ла журналдарда чыккан.

Өткөн 1957 жылда Чалчык Чунижеков очерктердин ле куучындардын бичигин ле балдардын чөрчөктөринин јуунтызын чыгарган.

Чунижековтын очерктери ле куучындары јилбүлү кычыры-

лат.Олордо Туулу Алтайдын жүрүминде учурлу деген керектер айдылат. «Јаантайын колхозто», «Агитатор», «Татанак кобыда» деп очерктерде, «Кызнак», «Јаан биледе» деп куучындарда ла өскөтөринде де автор бойынын албатызынын жүрүминде жаңы өзүмдерди, онын духовный ла материальный некелтелери бийиктеп турганын көргүзөт. Је оныла коштой Чунижековтын очерктеринде ле куучындарында јакшы бичигени барыла коштой олор эмеш калай бичилген деп айдар керек, олордо жажы бир болгон керекти айдып јат, је ондогы айткан улустын жүрүмин, терен шүүлтезин јетире көргүспеген. Ондый ок тутактар Ч. Чунижековтын үлгерлеринде бар, олор неде дезе, көп үлгерлерди бир түңгей албатынын кожоңдорына кеберлеш эдип бичиген. Поэт художественный эдип көргүзөр көп аргаларды јеткил тузаланбай јат, онын учун кезик үлгерлерде кей строктор бар, олор жаңыс ла тоолон турганга келижет.

Писатель бойынын мынан арыгы байлык творчествозында орус албатынын поэтический культуразына јөмснп, орус литературанын классиктеринен үрензин деп күүнзеер керек.

Чалчык Алгчинович Чунижековтын литературный творчествозы жүрүмнин бойыла кожо өскөн, Совет јагнын жылдарынын туркунына Туулу Алтайда болгон кубулталарыла кожо кубулып јаранган.

Туулу Алтайдын эг озогы писательдернин бирүзи Чалчык Алгчинович Чунижеков бойынын алтан јажын жаңы творческий ийделе, элбек литературный амадулу темдектеп јат.

Алтай кычыраачылар бойынын бичийчизин акту јүрегинен уткуп, жаңы творческий ийделу болзын деп күүнзеп турулар.

С. КАТАШ,

филологический наукалардын кандидады.

Ч. ЧУНИЖЕКОВ.

НАЖЫЛАР

(Озогы жүрүмнөн алган куучын)

Күүк айдын күни изү чалыйт. Жажыл торкодый жаш өлөңдү жаланда таланг-келең ле өскө дө кучкаштар үн алыжып ко-жондожот. Мекишке өбөгөн бойынын билезиле кожо Тайташ-тың төнгинде абылла кыра казып, терлеген-бурлаган иште-нип турды. Казылган жер элбей бергенде, Мекишке көнөккө арба уруп алала, кыраны үрендеп, бүрлү-аткакту агашла тыр-мууштап турды. Онойдо иштенип турганча, төңди өрө, колында тайакту бир кижин базып келетти. Мекишке иштебей, тура тү-жип, көрүп турганча, жерен-коныр сагалду, кеден штанду ла чамчалу, тарыска өдүктү, жардында таарычак жүктүгөштү орус базып келеле, омок үниле нени де айдала, алаканын жайа ту-дуп, туда берди.

Же, байла, эзен сурап турган болбой кайсын деп Мекишке бодойло: «Эзен, эзен!» — деп, сунган колдон тудуп эзендеш-ти. Солун кижин: «Мое имя Аркадий» — деерде, Мекишке: «Бу Майма өзөк пө?» — деп сурап турган болбой деп, «Ээ, Майма, Майма» — деди. Онон ары солун кижин сагалы барбандап, не-ни де куучындап турарда, Мекишке нени де билбей, тижин кажайта каткырып, кара көзиле айылчызынын чанкыр көзин кезе көрүп турала: «Мен орустап билбезим» — деп, ус саба-рыла тилин көргүзүп, имдеп айтты. «Сен колло имдежерге би-леринг бе?» — деп сураганын Мекишке билип ийди. Тили жок улустың имдеп эрмектежетенин онын жанында Салатынын жаан уулы Сапрок тили жок өскөннин улам билетен болгон. Мекишке оныла жакшы имдежиپ куучындажатын болгон. Ар-кадий десе имдежип куучындажарын база жакшы билетен бо-луптыр.

Олор экү имдешкени ажыра бойы-бойларынын санаазын

јакшы билижип тура бердилер. Аркадий көчүп келерге јер көрүп жүргенин Мекишке јарт билип алды. Мында аш јакшы бүдүп турганын, јери јемиттү болгонын Аркадий база јакшы билип алды.

— Је мен көчүп келер санаам бар. Јерди кемнен сураар? — деп имдеди. Мекишке колло имдеп, оосло айтты: «Јерди оны кижн јайаган эмес, оны кемнен сурайтан? Алтай улус јерди кемнен де сурабайтан, күүни јеткен јерге көчүп келген болзо, табы болот. Алтайдын эдеги элбек, менин јаныма көчүп кел» — деп јартап айдып берди. Аркадий бажынан бөрүгин алып, күн јаар крестенип мүргүп ийеле, колын Мекишкеге берип эзендежеле, ойто жүре берди.

Јети күнненг өтпөди, Аркадий көчүп келди. Эки атгу, бир уйлу, такаалары ла кастары бар, үч балалу, үйн бар, билези јаан кижн болуптыр. Майма ла Урлу-Аспактын бириккенинде Гумчук деп төгдө Мекишкенин јачында байкан тартып ийдилер. Абрада темир миистү айры-тейри апаш сарбайып калган јатты. Мекишке оны соныркап, имдеп сурады. Аркадий: «Это соха!..» — деп айдала, «менин кыра сүретен салдам бу болор» — деп айтты.

Эки конок амырап алала, Аркадий кыра сүрерге шыйдынды. Мекишке бойынын кыразынын јанынан јер айдып берди. Аркадий эки адын салдазына јегип алала, кырага чыкты. Јурттыг ас-мас улузы кыра сүргенин көрөргө јуулыжып келгиледи. Таазылы тынзый берген өлөгдү јердин кыртыжын салданын мокоо миизи кезерде, јон бөс ырткандый тыдырап, кайра антарылып турды. Кајузымак јерди сүрерде, јонды төмөн антарып барганда, козыр тоброк јоннын үстинде күбүрөп јадат, јонды өрө јаптырып келгенде, јон жука болуп, јангыс ла өлөгнннн кезилген тазылы кажайып јадат. Онойдо эки ады көбүк ажып терлеген-бурлаган, эр бойынын мандайынын тери мойынына јуулган, шыралай-боролой алты адыс јер сүрүп алала, беш адыс јерге сула чачып, агаш тиштү тырмуушла тырмууштап койды, бир адыс јерге үрен јетпей каларда, Мекишке ого эки көнөк арба уруп берди.

Бир күн Мекишкенин айылына Табычак келди.

— Слерде ачуоттыг үрени бар эмеш пе? — деп сурады.

— Оны кайдатан? Талкан эди јиирге бе?

— Јок. Керек ле болгон.

— Јартын айт, айтпас болзон, бербезим.

— Бу орустын кыразына ачуот чачып койогор — деп, Түктен јакыган. Онын јакылтазын бүдүрерге ачуоттыг үренин јууп турубыс — деди.

— Слер онойдо кылынбагар. Ондый кылык неге де јарабас. Ол кыраны сүрүп турган тушта эки ады көбүк ашканча терлен, эр бойынын мандайынын тери мойынына агып турганын слер

бойыгар көрдигер. Бис ошкош бала-баркалу, ага-бого јединбес јокту кнжи. Оны не керек ыйладар! Қарын ол кара санаалу Түктен байдың кыразына чачып койогор, эмезе ол јууп алган үренди Майманын суузына урыгар. Аркадийдин кыразында ачуот өзөр болзо, ол тушта менен јакшыны сакыбагар...

* * *

Бир күн Аркадий Мекишкенин айылына келди. Олор эмди тилдерин уч-баш билижер, билбегенин колло имдежи, керектү неменин јартына чыгып тургандар. Аркадийдин айдып турган куучынына ол бир турачак тудуп аларга ағашты кемнен су-райтанын билбей турганын Мекишке ондоп ийди.

— Ағашты кем өскүрген? Ол бойы өскөн. Оны кемнен су-райтан? Малтаны колго туткайла, ағашты кезип жандагайла — деп Мекишке кезигин орустап, кезигин алтайлап айдарда, најызы билип алды.

Аркадий он беш јашту уулын эчидип алала, аркага барды. Ағашты кирееле кезип, тоормошты абранын передкезине са-лып тартып турды. Аркадий тоормошты жандап, туранын тоо-лыгын чертип турарда, Мекишке күнүн сайын келип, сүүмјилү көрүп, онын ижин мактап, ондый тураны бойына тудуп аларга јүреги көдүрилип, санаазы оморкоп турды. Ол бойынын сана-нып јүрген шүүлтезин најызына куучындады. «Бистин јуртта јангыс ла Түктен бай киреелү, киреезин кижиге туттурбас. Өскө улуста кирее јок, одынды малтала кезип, тоормошты армакчы-ла атка терепшилеп алала, тартып турубыс» — деп айдарда, најызы айтты: «Најым! Менин киреемди алып, ағаш кес, адым-ды алып, тоормошторын тартып ал!» — деди. Мекишке жаан уулы Баксымла кожо ағаш кезип, туранын тоорможын тартып турдылар. Эки најы бирлежи, тура тудуп, магдайлары терле-ген, балырлары сыстаган турдылар.

Жаан удабады, эки најы эки болчок тураны тудуп алгыла-ды. Бирден көзінөктү, јер полду болды. Мекишке балдарды баштап, той балкаш таажыды, Аркадий печкени согуп тур-ды. Туралу болгонына бала-барка сүүништи, жапындагы айыл-даштары мактадылар.

Күндер өдүп, өлөг чабар ой једип келди. Мекишке карбыш чалгызын чарлап аларга најызына келди. Најызы оны көрөлө: «менде мынан јакшы чалгы бар» — деп айдала, туранын үс-тинен үзейе элеп калган чалгылар түжүрди. Ол чалгылары карбыш чалгыдан чек башка болуптыр. Бир чалгыны саптап јазайла: «Најыма сыйлап турум!» — деп Мекишкеге берди.

Экинчи күнде Мекишке эки уулын алганча, Тайташтын ја-лаңына барып, өлөг чабарын баштадылар. Најызынын берген чалгызы сүрекей курч болуптыр. Өлөгди чапканда, кезип тур-ганы билдирбейт, ойоноттын төзи кажайып калган кайра ја-дат. Карбыш чалгы ойонотты кеспей, үстинче јалмап баратан

болгон. Бу чалгыла чапканда, кийинингдеги жолунда боркы да жок, ап-ару болот. Эки уулы Баксым ла Чабак чалгы блаажып тураачы болды.

Онойып иштеп жүргенче, аш быжа берди. Мекишкенин абылла казып салган кыразында мөндүр ошкош арба бүткен. Аркадийдин кыразында жонды төмөн жаптырган жеринде аш жакшы өскөн, жонды өрө жаптырган жеринде топчыбаш аш бүткен. Мекишке арбаны серпиле кезип, эки тудамды колбой буулайла, ажындыра белетеп койгон арпак агашка арта илип, кургадып турды. Аркадий десе ашты сноптоп буулайла, кыра-нын ок ичинде бажын өрө эдип тургузып койот. Эгирде үч снопты бажын бириктире отургузала, бир снопты бөрүк эдип жазаыла, байагы үч снопо кийдирип койот.

Мекишке нажызынын ижин сырагай соныркап, чындап та ого жагмыр өтпөс болбой деп сананып турды. Экинчи күнде ашты кезип, сноптоп буулайла, стурусмалап койды.

Ашты кезерин божодып турганча, аш кургай берди. Мекишке айыл ордынча жердин кыртыжын жулкуп, идирген жазап алала, снопты экелип салала, бала-барказыла кожо ашты шыйдамдап, колло уужап турдылар. Аркадий ондый ок идирген жазап алала, снопторды салып, цеп-токтогошло согуп турды. Мекишке көрүп турза, нажызынын аш согуп турган шыйдамы кандый да башка болгодый. Жууктай басып келзе, нажызы агаштын бажына тулку болчок агашты буулап алган, оныла ашты токтоптоп турган болуптыр. Мекишке токтогошты сурап алала, согуп көрзө, кандый да эби жок неме болды. Качан нажызы токтогошло ашты канайда соготон эп-сүмезин айдып берерде, онон ары иш көндүгө берди. Шыйдамнан чик жок ар-ык болгонун Мекишке билип, бойына ондый цеп-токтогошты ол ло күн жазап алды.

Согулган ашты Мекишке күрекле собырайын десе, ыбар жок болордо, тостоонг эткен одышка арбаны уруп, эзип турды. Аркадий бойынын нажызынын ижин кайкап көрди. Эзип алган арбазы бир де чөп жок мөлчөй аш болды.

— Мени үрөткен болзонг кайдат? — деп Аркадий сурады. Нажызы одышты туда берди. Одышты алган бойынча арбадан уруп алала, эзип ийеин деерде, коозо бажына урула берди. Мекишке одышты ойто алала, арбаны канайда эзерине үрөтти. Аркадий сопооры аш эзерге үрөне берди. Эмди ондо жагыс ла одыш жок болды. Нажызы бир аргыкту эски одыжын берди. Иш көндүктү. Ашты арулап алдылар.

* * *

Бир жакшынак аяс күнде Аркадий балдарыла кожо жод-ралап барды. Майманын арказына келер болзо, жодра койу бүделе, быдагын кайра басып турды. Кызыл-кат десе эт ча-

кылап кийгондый кызарып турат. Аркадий төрт көнөк јодра терип алала, эгирде јанып келди. Најызы калаңы базаып келе-ле, айтты:

— О-о-о! Бу мындый көп јодраны кайдатан? Јыдып калар!

Аркадий најызының кара көзин кезе көрүп, күлүмзиренип турала, айтты:

— Јодраны терип, күнге кургадып алар болзо, ол сыраңай да јыдыбыс. Кышкыда курсакка јаан јөмөлтө болор.

— Э-э-э, ондый ба? Айдарда, эртен мен балдарымла кожо база јодралап барар турум. Је најым, бистин айылга бараалы, јаны аштаг асқан үрүс аракы ичеринг.

— Менде курсак јок, кушать надо — деп, ичин тудунды.

— Менде јаны арбадан эткен талкан, көчө, чеген бар — деп айдала, најызын албанла јединип экелди. Озо баштап чегенге талкан салып берди, оның кийининде сүттү көчө уруп берди. Аркадий байдастанып отуарга тизези бүктөлбөй турарда, тизелене јалбайып отуруп алала, ажанып отурды. Најызы чой ажымандагы аракыдан бир бетее чөөчөйгө толтыра урала, туда берди. Аркадий ичпей мойножып турала, најызының албанына чыдашпай, ичип ийди.

— Ой! Аракы ачу, јакшы! — деп айдала, оозын јаба тудунды. Јеерен-конгыр азу сагалын сыймап отурды. Эки чөөчөйдү ичип ийген кийининде эди изип, маңдайынан тер чыкты. Аракы тамырларын кууп, эди-канына өлүп, тилге јайым берет. Эмештен эзирген сайын эрмек-куучыны көптөй берди. Куучынының көп сабазы өткөн шыралу жүрүми керегинде болды.

— Менин јуртап келген јерде јаан бай — помещик бар — деп Аркадий айдат. — Јурттың көп сабазы крестьяндар ол помещикке иштегендер. Иштегени учун јал акчаны төлөбөй, согуп турарда, крестьяндар калжуурып, помещиктинг ажын, эмеже јуртын өртөп туратандар. Бай оны канайда сокконы керегинде куучындап, кеден чамчазын чечип ийеле, јардындагы сорбыларын көргүзип отурды.

Мекишке оның куучынын ончозын билип, токнаалу отурып болбой, сүүри сагалынла копшык жаагын сыймай тудуп, сананып отурала, айтты:

— Бистин байларыс база ондый ок казыр. Орó Ак-Колдын оозында Түктен деп јаан бай бар. Бойы жаңыс колду. Бир колына агаш түжеле, онон улам кенеп калган. Ондый да болзо, кандый да бөкө кижини кејегезинег тутканда ла јыга тартып, бажын эки будунын ортозына кыстап ийеле, аттың камчызыла байкан эдин јара согуп ийетен. Ого кол көдүрип удурлашкан кижини јайзаг чыбыктап ийер, ондый учун ого кол көдүрип удурлажар кижиде јок. Ол десе јоктуларды базынып алган, канайда ла кылынза, бойының табы болуп јат.

Эки најы эзирген, эрмек-куучын токтогон, салкынду күндеги агаш чылап јайканыжып, кожондогылай бердилер.

Экинчи күнде эртен тура атту кижиге эжикке тибиреде желип келеле: «Мекишке үйде бе!» — деп кыйгырып ийерде, Түктеннинг үнин Мекишке танып ийди. «Мындый эрте нени таап алала, жырылып келди не?» — деп сананып, эжикке чыгып келди.

— Э-э-э! Жаңы арбадан аскан үрүс аракыңды Карчыт кудайыңа жаңдабай, эл-төрөңинге де амзатпай, Аркадий оигорго теежилеп туруң ба?! Кече чөддиг ач бөрүзү сенин айылыңда улуп отурды дебей кайтты. Бүгүн бистиг айылга кыйыш жоктон барарың, экү эмеш эрмектежерис. Слер экүниң ортодогы жолыгарга кижиге ажып болбоодый жаан жадык салбазам, адамның уулы болбойун! — деп айдала, камчызыла кекенип, кайра багып көрүп, өрө желе берди.

Мекишке ол күн барбады. Эңирде база ла атту кижиге эжикке желип келеле: «Мекишке үйде бе?» — деп сурады. Айылынан чыгып келзе, Соозын келиптир.

— Түктен сени тургуза ла келзин — деп жакыган.

— Ненин учуп баратам?

— Та, билбезим.

— Байла, менин канымды жалаарга суузап турган болбой кайсын.

— Та, билбезим.

— Же келесин болды деп айдып бар.

Мекишке бойы бийик сынду, арам-тарам чыптык сагалду, жаан көстү, кара-күрең чырайлу, бөкө кижиге. Түктеннинг айылына кирип келерде, иргедө жаткан желбер кара тайгыл, айу чылап, күркүредө ыркыранып, тижин кажайтып ийеле, Мекишкеге чурап келди.

— Айт, токто тайгыл! Жаман кижини ийт те жаман көрүп жат! — деп айдала, Түктен төрдө каткырып отурды. Отто какпак-чорголу казан туру. Эр жанында Түдреш темичи, база экиүч кижиге отуру. Мекишке улусла жакшылажалала, тоскуурдың жанында чөгөдөй отура түшти. Түктен жакшылашпай, кыйгырып айтты:

— Э-э-э! Оигор нажылу, омок-жардак күлүк келдин бе? Жаан-жакшыны тообос, элчи-бийданын сөзин укпас, сен кандый кайракан болгоң? Бери келип, менин жанымга отур, эмеш куучында жарыс — деп айдала, Мекишкени жууктада отургузып алды. Чөйгөнинин чөйчөйгө толтура аракы үрүп алала, Мекишкеге берип турала, айтты:

— Сен ийт! Ол жеерен оигорды кемнен жөптү көчүрүп алдың? Ол кандый кижиге билерин бе?

— Кандый кижиге болзын, жерин байга блааткан, аргазы жок, жокту-жойу ла кижиге болуптыр.

— Айдарда, аскын-баскынды жуунадатан кижиге сен болгон бо? Бу жыл бойы келген, эзенде онын төрөгөндөри келер. База

бир төрт-беш жылдын бажында бу жерде ылгый онгор болор, ол тушта ыйык Чаптыган тайганның бажынаң төмөн орустар тепсеер деп билип туруң ба?

— Алтайдың эдеги элбек, кижиге јер јетпей туру ба? Кижиниң бойына тууразы бир аршын, сыны бир кулаш јер керек — деп Мекишке айтты.

Түктен чөгөдөй отура түжеле, Түдреш јаар көрүп, бажырып ийеле, айтты:

— Ака темичим, бу торогы ийт нени айтканын уктыгар? Јеткерлү керек бу ийттен чыгар. Мыны ажындыра терезин сойоло, кургадар керек. Сен, кулугур, ол онгорды бу јерден кедеери јайлат! Јайлатпас болзон, бистен јакшыны сакыба.

— Акыр, ол керегинде слер бойыңар айтпай кайттыгар, эмди нениң учун өскө кижі болуп, эки јүстенип отуругар?

— Мен нени айткам, тургуза ла айт! Айтпазан, теренди јулдаарым! — деп Түктен кизирт эделе, тап тура конуп, чакының колындагы камчызын алып, билдиргезин билегине јылдырды. Мекишке чөгөдөй отурган бойыңча, эки көзин јип этирбей, көрүп айтты!

— Акыр, өрөкөн, слер тон өткүре калјуурбагар. Слер Јаш-Тураның орус којойымдарыла тил алыжып, олар келгенде, өзөк бажына алып јүрүп, октуның эгдәп тапкан алузын, алган кузугын, аяктагы саргузын тегиннен кайкал јенил баазын төлөп, мекелеп алып турадыгар. Ол кылыгаар керегинде слерди кем де айтпай јат. Јокту Архадий келерде, јер једишпей барды ба?

Түктен өгүс айу чылап алгырып ийеле. Мекишкениң јардына камчыла туда берди.

— Акыр, бу чындаза ла былар кемге тестендеп туру? Теермендий башту, теертпектий јүстү Түктенди көрбөгөн кижі бар эмеш пе? — деп, Мекишке јүзин колыла тоской тудуп, Түктенди көрүп турды.

— Алтай ла орус — эки карындаштый јуртаар учурлу — деп бойыгар ок айтканыгаар, эмди база өскө кижі боло бердигер.

— Је айтсан! Мен ондый сөсти качан айттым, айтсан! — деп, Түктен камчызын экинчи катап көдүрип чыкты.

— Ундып койгон болзогор, бери уыгар, айдып берейин — деп, Мекишке айтты. — Бу јуукта ла ака темичиниң айылында аракылап отурала: «Алтайдың алты төчин, аба-јыштын төрт төчин албатызы ак каанга багар тушта, алтай албаты орус албатыла кожо нак јуртаар, јамандажып кырмакташпас, јакалажып согушпас, мылтыкла адышпас, бычакла сайышпас болуп чертенгендер» — деп айтпай кайттыгар. Ол айткан сөзигерди јангыс мен уккам эмес, је айылга толтыра улус, ака темичим Түдреш текши уккандар. Эмди ак јанду кижі келерде, аза-көрмөстөң дө јаман көрүп туругар ба? Мен көрүп тургамда, карын, слер-

ге жаан тузалу болгодый, өлбөг чабар чалгызы да курч, одын кезер малтазы да курч

— Тетей калак! Онорыгды ары кедери эг. Ондый көзи кажак көрмөсти көрөр дө күүним жок — деп, Түктен тескеери бурулып отурды.

— Айдарда, слерге Пескоп ошкош ачап орус коjoyимдар, бийлер jakшы болгон туру. Жерге түжүргөн түкүригерди ойто жалап гурганыгар ба? — деп Мекишке сураарда, Түктеннин ичи байагы жаш кайынаштын отко таштаган тозы чылап, кенетийин түрүлө берди. Мекишкенин жардына кайыш камчы база катап жапшына түшти. Экинчизин көдүрип келерде, Мекишке онын колын удур ала койды. Камчызын тудуп аларда, база согор арказы жок болуп, өкпөзү тастаңдап: «Бу ийтти тудуп күлүгөр! Мен онын суралтазын берейин!» — деп Түктөн кыйгырарда, улус бирден чыгып жүрө бердилер. Жаңыс ла Түдреш темичи артып калып: «Түктен, токто! Бис ондый бөкөлбө эртеннен ары эрмектежерис» — деп темичи жөптөп айтты. Түктөн Мекишкеге чыдажып болбозын билинеле, калтырап та турза, калжуурбай токтой берди.

— Ойинен өгкүрө сүрекейлен бе? Помещик байдын ичине темир айрууш кадалган чылап, тескек ичине тиш кадала бербезин — деп Мекишке айдала, тоскуурдын жанына барып отурды.

— Акыр, акыр нени айдазыг? Помещик бай дедин бе? — деп Түктөн айдала, өкпөзү өчүп, колы-буды мылгырт эдиң кайкай берди.

* *

Аркадий көчүп келгенинен бери көп жылдар өттү. Эки айылдаш эптү-жөптү болуп, өмөлөжип иштеер боло бердилер. Экү өмөлөжип, эки жаңы тура тудуп алгылады. Бала-барка бойы-бойлорынын тилдерин билижер, куучындажар боло бердилер. Аркадийдин эмегени Авдотья арба кууруп, баспак базып, талкан эдерге, арба актап, көчө согорго, шибей тудунып, өдүк көктөөргө үренип алды. Мекишкенин эмегени Эптей кулур ачыдып, калаш эдерге, маала иштеерге, түк ийрип, чулук, мее-лей түүргө Авдотьядан үренип алды.

Озогы тушта Урлу-Аспакта анда-мында чадыр айылду алтай улус журтаган болзо, эмди ол культурный жаан журт боло берди. Журтта школ, медицинский пункт, библиотека бар. Чуйский агсовхозтын фермазы туруп жат. Удабас электростанция, радиопузел болор. Алтай ла орус улус эки нак карындаштың эптү-жөптү журтап жадылар.

С. УСОЛЬЦЕВ.

КОЛХОЗ JURТЫ ДУБРОВКА

Чөрчөктө айдылгандый ак суулу жер.

Азыйда сондогон Россиянын түрени улузы ондый чөрчөктө айдылгандый жер керегинде жаантайын күүнзеп санангандар. Сокор топшуурчылар да ол керегинде кожондогон, коркойп калган салдачылар да андазыннын кийининег базып бараадала, ол керегинде санангандар.

Сүмердий туулардын эдегинде сүттий ак суулу жерлер бар деп, ол жерлерге једерге јоктулар јойу базып, јобоп-чылап, коп шыралаган. Ан ашпаган туулар ажып, ат кечпеген суулар кечип, озор Байкалдын јараттарына ла Алтайдын тууларына јетире келгендер. Ак суулу јерди таппай, арга јокто, Алтайдын андар ээлеген өзөктөринде ле Сибирьдин ээн јерлеринде јуртаарга арткандар.

Кадын суунын он јарадыла коштой туулар суудан ырай берген јерде телкем јалан бар. Ак суулу јер бедиреп јүрген улустын бир бөлүги бу јаланда токтой түжеле, мында јуртап калгандар. Бу качан да салданын минзи кадалбаган ла кичинин таманыла тепселбеген јалаг эбиреде јажыл агаштарлу болгон. Шак ол јажыл бүрлү агаштардан улам бу кичинек јурт Дубровка (алтайлап айтса, «јажыл агашту јурт») деп адалган болгодый.

Үргүлјиге шыралаган уур јүрүмннн эмди ле айрылар боло-рыс деп, көчүп келген улус иженип санангандар. Је ол јүк ле онойдо билдирген. Јаңы көчүп келген јеринде база ла азыйдагыдый шыралу јүрүм болгон. Коркойп калган кырачылар андазыннын кийининег базып, азыйгы ла аайынча, ак суулу јер керегинде сананып јүрер болгон.

Је «Авроранын» күркүрегени Алтайдын тууларын ойгозып ийгендий, Октябрьдын от-јалбыжы Алтайдын үргүлјиге шы-

ралу жерлерин жаркындаптып ийди. Российский империянын эки башту кан-кередезинин үүлөзү жедип, коногы божой берди. Улу Ленин камыскан жаркын — жаңы жүрүмнүн жаркыны Дубровкага база жедип келди.

Колхоз керегинде озо ло баштап Дубровкада кем куучындаганын эмди айдарга күч. Же Степан Судоргин, Алексей Дюкарев ле өскө дө жойу жүретен жоктулар колхоз төзөөргө күүнзегендер. Олорго, жаантайын шыралап жүргөн улуска, колхоз качан да көрүнбеген жол ачкан, колхоз жаңы төзөлгөн тарый жаан тузазын көргүскелек те болзо, көп ижемжилү жүрүм болоры баштала бергенин көргүскөн, жаңы төзөлгөн «Искра» колхозко алтан өрөкдөн ажыра крестьяндар бириккен. Улус эки мунгектар жердин ле жүстер тоолу бастыра жүзүн малдын ээлери боло бергендер.

1934 жылда Дубровкага баштапкы трактор келген. Ол сүрекей солун керек болгон. Саң башка машинаны көрөргө жаңыс ла колхозчылар жуулган эмес, же коштой жаткан деревнелердеги таңынаң да журтаган улус жуулып келгендер. Тракторист, жабыс сындууул, жуулган улустын жүзүн-жүүр сурактарына каруу берип турала, чек калажырай берген.

Степан Михайлович Судоргин машинаны эбире базып, оны жажыркадып тургандый, колыла сыймап: «Макалу таңма эмитир, жерди бу бойы сүретен эмеш пе?» — деп сурады.

— Же, күлүк, ол нени кылынып билерин биске көргүзүп ийзең! — деп, жуулган улустын бирүзи кыйгырып ийди.

Тракторист машинаны ичкеери жүргүзүп ийеле, жалаңды жакалаай барарда, онын салдазынын курч миизи жердин калын кыртыжына терең өдүп, кара тоброкту калын жондорды кайра салып бараадат.

Улус трактордын кийининен жүгүрүп, жаңы сүрүлгөн жердин жаш тоброгын ууштай тудуп көрөдилер. Онын кийининде улус токтой түжеле, темир аттын кийининен ары узак көрүп, кажызынын ла жүреги сүүмжилү боло берди. «Бу машина база машина ла эмитир. Аш иштеечинин ижине сүрекей жеңилте эдетен арга келди!» — деп санандылар.

ЖАҢЫ ЖҮРҮМНІҢ КОРУНИП ТУРГАН БИЛДИРҮЗІ

«Искра» колхозтын конторазында улус көп болгон. Артельдин члендери жайым куучындажып отурдылар. Куучын бойло-рынын төрөл колхозынын керектери ле улустары керегинде, жадын-жүрүм керегинде болгон. Жаңыс ла бухгалтер Александр Дмитриевич Рыбин унчукпай, четтын тегелигештерин жылдырып, кннгеге нени де бичип отурды. Тегин ле үч темдектү ле

алты темдектү тоолор ару чаазынга түс јолдорло төмөн түжүрө бичилип турадылар...

Ол тоолор, кижини сонуркадып ийетен повестьтин стра-ницалары чытап, колхозтын экономиказы токтоду јоктон өзүп турганын көргүзет. Бу јылдардын туркунына малдын тоозы канайда көптөгөнүн, онын продуктивносты көдүрилгенин, колхоз канча кирези сүт саап алар, малдан канча кирези эт ле өскө дө продукталар алып турганын, ол продукталарды государствого табыштырып ла колхозчыларга трудкүндөр аайынча үлөп турганын ол тоолор сүрекей јарг көргүзет. Бухгалтерский отчеттын кажы ла бөлүгү колхозчылардын ат-нерелү ижи керегинде көп јылдарга бичилген куучындый көрүнөт.

Бу колхозто уйлар, койлор ло јылкы мал өскүрип турган фермалар бар, чочколор ло куштар өскүрип турган фермалар бар, адарулар өскүрип јат, мажакту аш ла технический культу-ралар өскүрип јат. 1957 јылда колхозто тузаланып турган кажы ла јүс гектар јерге келиштире 130 центнер сүт, 28 цент-нер эт ле 61 килограмм түк алынган, кажы ла гектар јерден буудайды 12 центнер, тараанды 24 ле картофельди 110 цент-нердег јуунадып алган.

Бу продукталардын көп сабазын колхоз государствого та-быштырган.

Колхозтын кирелтези көптөп лө колхозчылардын трудкү-нининг турар баазы көдүрилип турганы бу отчеттон база көрү-нет. Јаңгыс ла мал өскүргенинен колхоз јарым миллион салко-войго шыдар кирелте алып јат. Колхозтын текши кирелтези 724 мунг салковой, үлөшпөс фондко јаңгыс ла јылдын туркуны-на текши кирелтедег 134 мунг салковой акча кожулган. Кол-хозчылар кажы ла трудкүнге алты салкойдонг акча, бүдүн-јарым килограммнанг аш алган.

Колхозный јүрүмнин өскө дө көп једимдерн ол тоолордон база көрүнөт. Је артельдин кажы ла члени бу ырысту ла сүүм-јилү јүрүмди бу тоолор јоктон до, бойында ла бойынын биле-зинде көрүмјилү темдектердег јарт билип турулар.

Мал өскүрер ферманын заведующийи Алексей Дюкарев орто јашка једе берген үй кижн јаар көрүп, мынайда ајдат: «Акулина Прокопьевнанын јүрүмин темдек эдип көрзөөр. Азыйда ол шыралап јүретен болгон. Эмди ол колхозто эн ле күүндүлү кижн, чочко өскүреринде сүрекей билгир ишчи. 1957 јылда кажы ла чочкодон 18 бала өскүрип алган. Трудкүндерн учун көп акча алган. Онын айылында аш, сарју ла сүт өскө дө аш-курсак јеткилинче бар».

Је јаңгыс ла онын јадын-јүрүми јаранган эмес. Обществен-ный хозяйстводо ак-чек иштеп тургандардын ончозынынг ја-дын-јүрүми јаранган. Ненинг учун јадын-јүрүми онойдо јарапа берген дезе, бистиг партия ла башкару албатынынг јилбүлери керегинде јаантайын кичееп турганынынг шылтузында болгон.

Бойларынын жаңы жүрүмү керегинде, бастыра једимдерн керегинде колхозчылар чын ла жүрегинен куучындайдылар.

Једип алган једимдерин олар артельдин экономиказы мынан ары оноң артык ийде-күчиле көдүрилерининг, бойларынын жадын-жүрүмү оноң артык јаранарынын баштапкы једими деп көрүп турулар.

1958 жылда колхозтын кирелтези бир миллион салковойго једер. Улешпес фондко эки жүс мун салковойго шыдар кожулар. Ол акчала бир жаңы јаан клуб, уйларга бир кажаган ла бозуларга бир кажаган, автомашиналарга бир гараж эдер.

* * *

Күн кырдан көдүрилип, чыгып келген, оның чогы койу агаштың ортозынан өдүп, суунын үстінде јиргилјинделип, ойноп тургандый көрүнөт. Туман туунын кобыларына терең толуп, јараш Кадын сууны бүркелтип ийди. Күн бийик өксөгөн кийининде туман серип, јалбырактардыг үстінде кичинек чалын күнге мызылдажып јаадылар.

Бу јакшынак айас күнде эртен тура «Искра» колхозгыг гөс журты Дубровка сүрекей кеен-јараш көрүнөт. Мындагы устардын жаңы агаштан эткен туралары чаганаларынын јыдын эзинге таркадып, түс, јергелей турадылар. Бу журтта озодон бери журтаган Степан Михайлович Судоргин бойынын журтын мактап, мынайда куучындады:

— Слер көрзөөр, бис кандый туралар түртүсканыс. Мыны ончозын калганчы јылдарда эткен. Жаңы туралар көптөгөн, кажы ла турада радио ла электричество бар. Бистинг жадын-жүрүм сүрекей јарана берди, карындаш!

Таштан эткен бийик типовой кажаган журттаг ыраак эмес көрүнүп туру. Судоргин оноор көрүп, оноң ары айтты:

— Удабас ондо база электричество болор. Мал өскүреринде иштеп тургандардын ижи јеңилерине јаан болуш болор. Эмди де бис электричествоның ийде-күчиле аш кургадып, согулган ашты арулап турубыс.

Билдирбезинег бистинг куучын культура керегинде суракка көчти. Ол керегинде Судоргин мынайда айтты:

— Бу керекте јаан кубулталар болгон. Азый письмо бичилерге бичикчи кижини «түште де јарыткышту бедирейтен» болгон. Эмди кажы ла кижи бичип ле кычырып билер. Бойыстыг үредүчилерис, зоотехниктерис, фельдшерлерис, радисттерис, электриктерис, садучыларыс бар. Улус книге ле газет јанынаг тыг иштегендер. Онызы ончозы јарт. Керектү немелер айылында ончозы бар болгондо, улус жадын-жүрүмин культурный эдерге, үренерге күүнзейдилер.

...Эгир кире берди. Колхозчылар ла механизаторлор иштег јанып келеле, жаңы кийимдерин кийеле, клуб јаар барарга

мендедилер. Ондо художественный самодеятельностьтын концерты болотон.

Бис тўн кирген кийининде атандыбыс. Клубта көп улустың коолоткон кожонҕы бистинҕ кийинисте узакка угулып турат.

ЧЫНДЫК ЈОЛ

Константин Яковлевич Князев эрте ойгонды. Тўрген кийинип алаала, контора јаар барды. Мал өскүрер ферманың заведующийи коммунист Алексей Дюкарев база конторага келди.

— Спиридоныч, кече эгирде радионы уткын ба? — деп, Князев сурады.

— Төс Комитеттинҕ жаңы јөби керегинде сураарга санандынҕ ба?

— Эйе, бистинҕ айылда репродуктор эмеш ўрелип калган, ол јөпти мен јетире ондобой калдым.

— Ондо ондобос то неме јок. Ончозы јап-јарт. Колхозто јөөжө көп болзо, государстводон техниканы тургузала садып алар, ас болзо, кезигин соңо алар.

— Бистинҕ партия чындык јолло барып јат. Эмди колхозтынҕ јерининҕ ээзи жаңыс болор, керек азыйдагызынан јакшы болор — деп, Князев айдат.

КПСС-тинҕ Төс Комитедининҕ колхозторды ононҕ ары тыңыдары ла машинно-тракторный станцияларды өскөртө төзөөри керегинде јөби аайынча куучын јаскаары кыштын учы јаар күндерде Дубровкада элбеде өдүп турган.

— Коммунистический партия јаан учурлу керекти өткүрерин чике ле бойынынҕ ойинде баштады — деп, улус айдыжат.

— Бис машина садып алзабыс, колхозыс ононҕ артык көдүрилер — деп, кезиги куучындайт.

Кезик колхозчылар бойынынҕ колхозын јуугындагы колхозко бириктирер керек деп айдышкандар.

Бу өйдө колхозтынҕ ўлешпес фондын ла кирелтезин чокумдап, база жаңыдан кирелтени кайдан алатанын шүүжип тургандар.

КПСС-тинҕ Төс Комитедининҕ февральский Пленумынынҕ јөбин шүүжери керегинде суракты колхозтынҕ парторганизациязы ла правлениези колхозчылардын текиши јуунына тургустылар. Јуунда улус көп болды. Жаңыс ла ишке күчи једер колхозчылар јуулган эмес, колхозты бойынынҕ колдорула төзөгөн, оны тыгыдарына ла өскүрерине турушкан ак чачту карыгандар да јуунга келдилер.

Партиянынҕ горкомынынҕ чыгартылу кижизи јуунда доклад эдип, мынайда айтты: «КПСС-тинҕ Төс Комитедининҕ сентябрь-

ский Пленумының кийининде журт хозайствоны кезем көдүрери учун бастыра албатының тартыжузы элбеде көндүккөн. Оның шылтузында јер ижинен ле мал өскүргенинен алып турган продукталар чик јок көптөгөн, колхозный стройдың өзүминде јаңы өй башталган. Колхозтордың экономиказы көдүрилгенинен улам, кирелтелери база өзүп јат. Улешпес фондторы көптөп, колхозчылардың трудкүндеринин баазы бийиктеп јат. Оны слер бойыгардың колхозыгардан, бойыгардың јадын-јүрүмигерден темдек эдип, көрүп јадыгар».

Куучын айткан кижининг ол сөстөрин колхозчылар сүрекеј јарадып уктылар. Иван Михайлович Судоргин дезе коштой отурган колхозчы јаар көрүп, араай мынайда айтты:

— Мыны айдары да јок... Азыйда хозайстводо агаш тырмууш ла андазын болгон, эмди дезе керек сыраңгај өскөргөн.

Куучындап турган кижі оног ары мыңайда айдат:

— Эмдиги өйдө, колхозтор төзөмөлдү ле хозайственин јанынан тыныган, олардың экономиказы сүрекеј көдүрилип калган өйдө, колхозторго производственно-технический болушты МТС-тер ажыра јетирери журт хозайстводо производительный ийде-күчтердинг өзүмининг некектелерине келишпей јат. Колхоз ло МТС — социалистический эки предприятие болуп јат, хозайствозын јаңыс ла ол ок колхозтың јеринде өскүрип јат. Онон улам производствоны төзөбөринде кем ээзи болуп турганы јарт аайы јок болуп, аштын түжүмин көдүрери учу каруулу болоры јабызап, ондый айалгадаң улам болуп турган једикпестер көптөл туру.

— Өткөн јылда аш јуунадары јаңыс ла ол шылтактан улам бир канча согдогон — деп, јуунда отурган колхозчылардың бирүзи айтты.

Куучын айткан кижі бойының куучынын мындай сөстөрлө божотты:

— Социалистический журт хозайствоның мынанг ары көдүрилерининг ле колхозный стройдың өзөрининг јилбүзине болуп, колхозторго производственно-технический болуш јетирерининг ээжизин өскөртөр, МТС-терди табынча өскөртөр эдип партия јоп чыгарды. Эмди колхозтор техниканы садып атала, бийик арбынду тузаланар аргалу болуп јат.

Јуунда шүүжип турган сурак аайынча куучын башталды. Колхозтың председатели коммунист Князев бичийтеп книжканы тудунып алган куучындады. Кезик учуралда ол книжказы јаар көрүп ийеле, онон ары куучындап, мынайда айтты:

— Колхозко техника садып атары керегинде бис правленин члендериле шүүжип, бар аргаларды ајаруга алып көрдис. Өткөн јылда бис үлешпес фондко 135 мунг салковой кошконыс. Ол акчаның кезигин уйларга ла бозуларга кажаган тударына чыгымдаганыс. Бу јыл бистинг кирелте былтырыгызынанг

көп болор. Мал өскүрүп турган фермалар жарым миллион салковой кирелте берер, куманактан 220 мунг салковой аларыс, хозяйствонун өскө бөлүктөри оной көп кирелте берер. Оной-дордо, колхозтын текши кирелтези бу жыл бир миллион салковойдон көп болор. Улешпес фонд база көптөр. Биске кандый техника керек десе, биске жер иштеерине эки гусеничный ла бир пропашный трактор керек. Аш жуунадатан ла кукуруза жуунадатан комбайн, аш үрендейтен эки машина, өлөң чабатан үч машина, картошко отургузатан бир машина ла өскө дө бир кезик жепселдер керек. Эмдиги өйдөги баазы аайынча бу техниканы садып аларына 148.000 салковой акча чыгымдаар керек. Бу керекке бистинг күчибис жедер бе?

— Күчибис жедер! — деп, колхозчылар бир үнле айткандый угулды.

— Ол тракторлорды көптөң садып алзабыс, оны кем жазыткан, олар тегин туратан эмтир—деп, Матвей өбөгөн айтты.

— Тегин турбас, өрөкөн! Ол техника үреле берзе, оны жазарын да, оны иштедерин де бис эмди билерис — деп, тракторист Богданов айтты.

— Мере сөс беригер — деп айдала, Андрей Абабков тын унчугуп, мынайда куучындады:

— Мен бодозом, техниканы садып алар керек. Оной туза болорында бир де алангу жок. Колхоз комбайндардын, тракторлордын ла өскө дө машиналардын ээзи боло берзе, ол машиналарды чике тузаланар. Ол тушта жүзүн-жүүр булгактар да болбос. Машинаны кандый иште тузаланганы көп болуш жетирери керегинде куучындажар болзо, колхозтын ла МТС-тин башкараачылары жаантайын былаажып, чуркуражып туратан. Оной улам иш те тутап туратан. Кезик механизаторлор МТС-тин ишчилери болуп алала, колхозтын хозяйствозын тыгыдары учун эрчимдү тартышпай, бийик арбынду иштебей турадылар. Техниканы жаан тузалу эдип иштедер ончо аргалар бисте бар. Азыйда бистинг колхозчылар болгон механизаторлорыс та бар.

— Эмди тургуза бойыстыйы деп бодобогор, иштеген учун кандый жал төлөөригер, бис оны көрөөли — деп, трактористтердинг бирүзи айдат.

Колхозтын председатели ол сөстөргө кыруу эдип, мынайда айтты:

— Жал ас болбос. Бис, правлениенин члендери, мынайда жөптөштибис: кажы ла трудкүн учун сегис салковойдон акча ла эки килограммнан аш берер. Бу жал МТС-тинг төлөп турпанынан бийик болуп жат. Колхозчылар оны канайда көрүп туругар?

— Ол жараар. Жалды онойдо төлөгөнн механизаторлорды оной артык иштеерге там ла жибиркедер — деп, колхозчылар айдышты.

Јуун узак օйдиг туркунына օтти. Государстводонг техниканы колхозко садып алар деп бирлик кўўн-санаалу јօптօлди. Колхозчылар кօдўрингилў ле сўўмјилў тын куучындажып, айылдары јаар јандылар.

Алексей Дюкарев коштой бaзып брааткан узун сынду кaрыган օбօгօн јаар кօрўп, мынайда сурады:

— Степан Михайлович, баштап ла трактор экелгени сагыжыгарга кирет не? Ол тушта улус օнчозы ол тракторды кօрօргօ јўгўргендер. Мындый машиналар кօп болзо кайдат деп слер айтканыпар. Је эмди техника канча ла кирези керексиген кемине јетире кօптօй берди.

— Эје, јакшы օй келди. Ойто јинт боло беретен болзом, јўрўмди јангыданг баштаар эдим.

* * *

Горно-Алтайсктагы МТС-тинг тօс усадьбазында улус кօп јуулды. Колхозтын председателъдери, МТС-тинг башкараачы ишчилериле кожо техниканы кօрўп, бойларына талдап алып турадылар.

— Слер биске бу «ДТ»-ны берип туругар ба, Федор Фролович? Тыш бўдўмин кօрзօ, ол јакшы эмтир, је ич јаны кандый болбогой?

— Бис бу машинаны билерис, бойыс јазаганыс — деп, механизаторлор айдышты.

— Је кандый да ижемјилў болзо, ченеп кօрзօн — деп, Князев айтты.

Бир-канча минуттыг бажында трактор койу кара ышты трубазынан чыпарып, бойы кўркўрей берди. Тракторист Лютаев кабинада օтурала, газты кօптօдип, тракторды ичкеериледип ийди. Он јаны јаар ла сол јаны јаар бир канча катап эбирлтеле, механизатор машинаны токтодып ийди.

— Сўрекей иштеер эмтир — деп айдып, Лютаев кабинаданг чыгып келди.

— Бу тракторды аларыс ба? — деп, председатель нօкօрлօринен сурады.

— Једикпези јок болзо, аларга јараар.

Колхозтын председатели օскօ дօ тракторлорды, комбайндарды, аш ўрендейтен ле օлօн чабатан машиналарды, культиваторлорды лаптап шингдейле, колхозко садып алар эдип акт бичикке бичидип алды.

Ол техника МТС-тинг усадьбазында узак јатпай, колхоз јаар ууланды. Дубровкада јуртаган улус ол тракторлорды ла машиналарды азыйда кօп катап кօргօн дօ болзо, колхозко јангы экелген, эмди колхозтын бойынын јօбжօзи боло берген техниканы олор сонуржап, кօп улус машиналарды кўреелей тўруп, сўўмјилў кօрօдилер. Комиссия јастыра кօргօн болбозын,

техниканы талдап аларында жастыра болгон болбозун деп, кажы ла колхозчы машинаны лаптап аяктап турат. Машиналар жакшы эмтир деп көрөлө, колхозчылардын кезиги ишке, кезиги дезе контора жаар ла айылдары жаар сүүмжилү барадылар.

ЖААН ЖАС

Жас башталды. Онын темдектери кайда ла билдирет. Туулардын түштүк жандары карантылай бердилер. Жолдордын ырынтызыла суулар шыкыражып агып жадат.

Колхозтын конторазы бу өйдө жуучыл штаб ошкош көрүнөт. Улус ого кирип ле ойто чыгып турадылар. Производствонун командирлери аш учун тартыжунун жаан учурлу ойинде мынанг жакару алып турулар.

Механизаторлор Семен Богданов, Николай Рыбин, Михаил Лютаев ле Николай Князев тракторлорды база ла катап шингеп, онын кажы ла белтирлерин бектештиргенин, механизмдерин сүрткүштегенин шингейдилер.

Узактан бейин сакыган күн баштала берди. Апрель айдын баштапкы жарымында бир күн эртен тура тракторлор гусеницаларды канкырадып, колхозтын жалаңы жаар чубажып бардылар. Суунун жарадына коштой жалаңдар кышкы уйкудан ойгоноло, мотордын табыжына торгуланып турат.

Семен Богданов жалаңды аяктап турала, тракторын ичкее-риледи, түргөн жортып ийди. Трактордын салдазынын кийин жанында кара тобракту жөндөр жолдоло анданып жадат.

Бастыра механизаторлор аш үрендеерин жаңыс өйдө баштадылар.

Эгирде сменалар селиштилер. Богданов машиназын экинчи сменада иштейтен нөкөрине Николай Рыбинге берди. Бойы дезе болушчызыла кожо жана берди. Баштапкы сменанын өскөдө трактористтери иштерин божодып ийдилер. Оночозынын ла кийининде жалаңнанг учетчик Александр Рыбин келди. Бүдүргөн ижинин норма аайынча тоозын билерге механизаторлор оны күреелей тура бердилер.

— Жакшы иштедигер, уулдар, же, Семен, сен бүгүн рекорд тургустун, жети гектар сүрдин — деп, Рыбин айтты.

— Сени бүгүн жеңүле уткуп турубыс — деп айдала, трактористтер Богдановтын колын кабыра тудуп, — эртен кем жеңерин эртенги эгирде көрөрис — деп айдышты.

...Карануй боло берди. Жаскыда жер сүреринде түнде иштеп турган тракторлордын күркүрегени жарт угулып, жүректи суундирип турат.

Түн ортодо үскеек салкын сокты. Тенгери карануй булутла бүркеле берди, жагмыр жаап ийди. Кардын сарсуу суузына көпшип калган жердин кыртыжы торт ылбырай берди.

Богданов ойгонып келерде, карагуй болгон. Тышкары чыгала, тыгдаза, салкыннын шуулаган табыжынаг өскө бир де табыш угулбады.

— Токтой бергендер эмитир. Кандый бир учурал боло берди бе? — деп, Богданов сананды.

Ойто туразына кирип, комбинезонын кийип алаала, Богданов жаланг жаар барып, трактордыг жанында турган Рыбинге једип келди.

— Сменага мындый эрте не келдинг? — деп, тракторист Богдановтог сурады.

— Сениг тракторыннын үрелгенни жазаарына болужарга келдим — деп, Богданов айтты.

— Мениг тракторым үрелбеген — деп Рыбин эрмектенди.

— Ондый болзо, не иштебей турун? — деп Богданов сурады.

— Көрсөң, јут кандый эмитир? — деп Рыбин ајдат.

Богданов оны угала:

— Јастың туркунына јаантайын мындый јут болзо, канайдарыс, мынайып ла иштебей туратаныс па? Биске јерди кем сүрүп беретен? — деди.

Рыбин удур нени де айтпай, тракторына јууктап, машиназын күркүредип ијди. Богданов кабинага киреле, машинаны ичксериледип, балкашту да јерди сүрери не келиштирип, јалангды эбире сүреле, тракторды Рыбинге берип, мынайда айтты:

— Ајыктан, Николай, сондобо. Бис ончолорына иле көрүнип јадыс.

Трактор там ла ырап, фараларыла јалангды јарыдып бараадат. Механизатор јалангды көрүп турза, бу шуулап турган табыш жаңмырдын табыжы эмес, колхозтын јалангында койулып өскөн аш эзинге шуулап тургандый угулат.

Күндер өдө берди. Тракторный бригада иштинг тебүзин бийиктедип ијди. Механизаторлор от-калаптый иштедилер. Кажы ла күнди кажы ла часты оло мажакту аш үрендеерине тузalandылар. Семен Богданов бойынын агрегадында аш үрендеп турган Струговло база Березинле кожо кажы ла сменада 32 гектардан јерге аш үрендеп турулар.

Бригадир олоордын ижин шиндеп көрөлө:

— Чындап та јакшы иштеп турган эмитиргер, мынан ары онойдо ло иштеп туругар! — деп айтты.

Эртенгизинде механизаторлор оног бийик көрүмјилерге једерге санандылар. Урен ашты Павел Казанцев јаланга тутак јоктоң тартып экелип туру. Аш үрендеп тургандар тракторды тургуспай, ол ок өйдө үрен ашты машиналарына уруп аладылар. Иш јакшы ла бүдүп бараатканча, бир учурал боло берди — горючий мотор жаар барбай турат.

Богданов машинанын үрелген шылтагын таап та алза, оны јалангга жазаар арга јок болды.

Болуш жетирерге Горно-Алтайсктагы РТС-тин бригадалар керип жүретен мастерскойы келди. Трактордын үрелгенин жаап ийерде, иш ойто ло көндүгө берди. Эртеңгизинде ишти оңон бийик арбынду өткүрүп, берилген жакылтаны ажыра бүдүрдилер.

Картофель отургузарында тракторист Михаил Лютаев түргөн тебүлү иштеп, күнине эки нормадан бүдүрүп турат.

Артельдин члендери кукуруза үрендеерине жаан аяру эттилер. Бу культураны 140 гектар жерде үрендедилер.

...Май айдын база бир күни өтти. Күн Бабырбан туунын кырынан кызарып ашты. Онын жаркыны тенгериинин жаказын алтындый эдип, мызылдадып ийди. «Искра» колхозтын механизаторлору жаскы кыра ижин божодоло, колхозтын төс журты жаар ууландылар.

Амырайтан ой ас болор: удабас жагы тартыжу, азырал учун тартыжу башталар.

Ж А Ж Ы Л О З Ö К Т О

Энирден ала туман тууны бүркеп ийген. Түн кирериле коштой жаңмыр жаап ийди. Колхозтын саар уйларын кабырып турган Петр Самойлов уйларды жадынынан тургузала, одор жаар айдады.

Самойлов катанчызынын бажылыгын бажына бүркенип: «База ла таң адарга жетире жаайтан эмтир, уйлардын сүди ас-тай берерден маат жок» — деп сананды.

Уйлар кажулар сайын таркай берди. Самойлов уйлардын кийининен айдап, эки жаныла коштой жортуп, кажуга чыккандарын ойто түжүрүп, өзөктин ичин өрө айдап барды. Өзөктин бажында одорго бир де мал жүрбегенинен бери бир нечеседен ажа берген. Онын өлөңи жакшы өзүп калган. Самойлов уйларды ол одор жаар айдап апарган. Уйлар ол жакшы одорго жеделе, түргөн баспай, жум өлөңди жула тартып, баштарың да көдүрбей, отоп турадылар.

Жаңмыр удабай токтой берди. Тенериде булуттардын тежигинен тегерик ай көрүнүп келди. Ыраактагы неме көрүңгедий жарык боло берди. Самойлов бийик жерге чыгала, адын тужак-тайла, откорып койды. Бойы десе уйларды аяктап отурды.

Уйлар тойо отойло, токунап жада бердилер. Күнчыгыштан таңдак жарып келди. Таң аткан кийининде уйларды кобыны төмөн айдап, саайтан жерге экелди.

Фермада уй саачылардын ижин башкарып турган комсомолка Анна Ведерникова эрте ойгонды. Сүт саап аларынын кемин көдүрери ле алынган молжуларды бүдүрери керегинде эгирде жуунда болгон куучындардан улам, эмезе жут болгонынан улам Анна түнде коомой уйуктады. Вагонычактан чыгала,

тышкары турарда, эртен тура ару кей оны эзинделтип турат. Кобынын оозы жаар жалаңда бөдөнүн эткени угулат. Кызычак сүүмжилү сананып турат. Мында туулардын ортозында жажыл өлөңдү жерде жүрүп, чечектердин жараш жыдын бойына алынып, малдан алатан продукталарды көптөдөри учун тартыжунун баштапкы жолында турганы сүрекей жаан ырыс деп, Анна бодоп турат.

Анна Ведерникова кобынын ичи өрө көрди. Уйлар кобыны төмөн араай түжүп келеедири. Самойлов уйлардын кийининен жортуп келеедет.

«Петр уйларды жакшы одорго апарып жүргөн. Уйлар жакшы тойгон эмтир. Бүгүн сүтти көп саап алар керек» — деп, Анна сананды.

Петр Самойлов уйларды айдап экелди. Уй саачылар көнөктөрүн тудунып, уйларды саарын көндүктирди. Уйдын эмчегинен чыгара саапан сүт көнөктөрдүн түбине тийеле, кыгырап турганы көп жерлерден угулып турат. Сүттин жакшынак жыды таркап, жытанып келди.

Эртен тура уй саары божогон кийининде саап алган сүтти Анна Ведерникова чотоп көрди. Ончолорунан көп сүтти комсомолка Раиса Кузнецова саап алган эмтир. Онын саап турган 15 уйынын бежүзи төнөжиндер. Ол уйларынан Раиса бүгүн эртен тура 75 литр сүт саап алган эмтир.

Дроздова Зоянын ла Кобыляцких Пелагеянын саап алган сүди оноң эмеш ле ас болды.

— Кем жок. Сүтти бүгүн кем көп саап аларын энгирде уйларды саап божогон кийининде көрөрис — деп, уй саачылар айдышты.

Самойловтын ордына түште уй кабыратан Кузнецовко уйларды табыштырала:

— Игорь, сен уйларды жакшы одорлот. Уйлардын сүди тилинде болуп жат, сен оны ундуба — деп жакыдылар.

Фермада иштеп тургандар күнүн сайын эрчимдү иштеп, көп сүт саап аларга, аймакта социалистический мөрөйдө озочылдар болорго амадап иштейдилер. Комсомолка Раиса Кузнецова жакшынак көрүмжилерге жедип алды. Ол кажы ла уйдан күнине 11 литрге жетире сүт саап алып туру. Колхозто уй саачылардын социалистический мөрөйинде ол озочыл болуп туру.

Эң иит уй саачы Зоя Дроздова база жакшынак көрүмжилерге жедип алды. Школдо үредүни божоткон ла тарый Зоя уй саачы болуп иштеерин баштаган. Уй саачы болуп иштеерге сүрекей күүнзеген. Эмди ол 13 уй саап туру. Ол уйлардын төртүзүн төнөжиндер. Жарым жылдын туркунына Зоя Дроздова кажы ла уйдан сегис жүс литрден ажыра сүт саап алган. Бу күндүлү ишти жакшы билип, үренип аларына жаан болушты ого Пелагея Кобыляцких ле өскө дө уй саачылар жетиргендер. Уй саачылар

Зояны бу ишти сүүрине, ишти бойынын ойинде бүдүрерине үрөткендер.

Бир күн Зоя эгирде уйларды саап божодоло, журт жаар барарга, кино көрөргө сананган. Анна Ведерникова аланзып, Зоянын сааган уйларынын бирүзин катап саап көрөрдө, ол уйдыг эмчегиненг сүт чөрөйлөп чыккан.

Клуб жаар барарга мендейле, Зоя уйларын жеткил саабаган эмтир. Онын ол жастыразын түзедип, оны эмеш көмөлөп койгон.

Онын кийининде Зоя ондый жастыра этпеди.

Бойлоры ортодо шинжү өткүргени ле нөкөрлик болуш жетиргени көп сүт саап аларына жаан тузалу болды. Бу иштеги мөрөйдө баштапкы жерде комсомолкалар Раиса Кузнецова, Анна Ведерникова ла Зоя Дроздова барып жадылар. Олор комсомолдын төртөнинчи жылдыгын жаңы жедимдерле уткуурга амададылар.

ӨЛӨН ЧАБАР ОЙДО

Лайгы түн кыска. Эмеш үргүлөп аларга жеткелекте, пөтүктөр үн алыжып, улусты ойгозып ийет. Кызыл канатту пөтүк кайда да бир туранын жанында канаттарын талбаңдадып, тамагы тунганча кыйгырып, улусты мындайда жакаргандый угулат:

— Угупар, улустар! Таң адаары жууктап келди. Тенгериинг күнчыгыш жаказы таңдактала берди. Турар ой жетти... Турар ой жетти...

Удабай ла таң адып, көзнөктөң кирген таңдак туралардын ичин жарыдып ийди. Каалгалар ачылып ла жабылып, суу алатан жерлерде көнөктөр канкыражып, трубалардан чаңкыр ыш чөйилип чыгып турат. Колхоз журты Дубровка текши көдүрилип чыкты.

Июль ай — өлөң чабарынын ойи. «Искра» колхозтын колхозчылары 29 мунг центнер өлөң обоолоп ло 4 000 тонна силос белетеп аларга менгедилер. Азыралдын учурын олор жакшы билер. Азырал канча ла кирези көп белетелзе, сүт ле саржу, эт ле түк анча ок кирези көп болор.

...Өлөң чабатан тракторный агрегат тууларды кажулай барып жатты. Машинанын кыркыраганы, Кадын суунын шуулаганына колыныжып, жалаңдарга торгулып жайылат. Тракторист Семен Богданов өлөңнинг ару кезилгенин шингеп, кайа көрүп, бойынын чапкан жерин ажыктайт. Жаңы ла чабылган өлөң түс жолдолуп калган жадат.

Ол агрегаттан ыраак эмес жерде кол чалгылар шырталжат. Ондо агаштын ортозында колхозчылар кол чалгыла өлөң чабадылар. Жаш өлөңди тартып апарып, тургуза ла силостоп турулар. Кажы ла уйга 10 тоннадаг силос белетеп алар керек.

Силостың көп сабазын кукурузадаг белетеер деп, колхозчылар сананып турулар. Бу жыл кукурузаны 140 гектар жерде үреидегендер. Кукурузаның саптарынаг үч муң тоннадаг ажыра силос белетеп алар деп пландагандар. Же жерлик өлөгнөг көп силос белетеп алар арганы колхозчылар база тузаланып, силос белетеерин эрте баштагандар.

Өлөг чаап тургандарга колхозтын председатели Князев келди. Иш канайда өдүп турганына ажару эдип божойло, мынайда айтты:

— Бистин айылдаштарыс жакшы иштеп турулар. Биске куйругында артарга уятту болгодый. Бис олордсг сондобос керек, нөкөрлөр!

— Олордон сондобозыс — деп, колхозчылар айдышты.

Дубровканың үстиле күн өксөл чыкты. Константин Яковлевич кабинетинде жагыскап, жарым жылдык бухгалтерский отчетты көрүп, онын тоолорына ажару эдип отурат.

Артельдинг хозяйствозы токтоду жоктог өзүп турганы көп темдектердег көрүөт. 1958 жылда колхоз мал өскүрер фермалардаг 440 муң салковой кирелте алар эдип темдектелген, же продукталарды жагы баала сатса, ол кирелте чик жок көпгөп жат. Аш өскүргени, маала ажын өскүргени ле куманак өскүргени база көп кирелте бериң жат.

...Тура тудуп турган улустың малталары чатылдаганы туралардыг ачык көзнөктөринең үйдеги де улуска угулат. Дубровка күнүн сайын там ла жаранат. Мында журтап жаткан поэт Дубровкада жаңы жүрүм керегинде мынайда бичиген:

Дубровка, сен жарандың,
Сени танып болбозың.
Дубровка, кайран деревнем,
Ырысту мениң колхозым.
Элбек оромло баскындап,
Эбире көрүп турадым.
Мында Москва куучындап
Турганын мен угадым.
Колхоз журтым Дубровка,
Кожо жаткан билемдиги!

«Искра» колхозтын колхозчылары жаңыс биледий нап журтап жадылар. Бойының жүрүминде көпти көргөн карыган өрөкөн Егор Яковлевич Пологрудов мынайда куучындады:

— Бисте азыйда керек коомой болгонун жажырарга да керек жок. Кезикте бригадир тал-түшке жетире туралар керип, улусты ишке барзын деп айбылап жүретен. Оноң кандый туза болор? Улустың кезиктери иштеп жүрзе, кезиги үйде отуратан, бойлорының танынаг ижин бүдүретен болгон. Нениң учун ондый дезе,

трукўндери учун улус сўрекей ас алатандар. Эмди кандый? Кандый бир кижиге иш бербезен, ол сени арбап ийер.

Азыйда иштеерге материальный јилбўзи ас болгон. Эмди де-зе, колхозчылар ай сайын акча ла аш алып јат. Трукўннинг баазы база кўдўрилген.

ЛАЗАРЬ КОКЫШЕВ.

АРИНА

(Романның бажалыктары)

1. Бажалык

Июнь айдын сыраңай ла тал ортозы турган...

Күнге кызып калган кейди тынарға күч болгон. Эртең турадан ала теңериде бир де булут жок, је түштин кийининде күнбадыш жанынаң келип јаткан күкүрт угулды. Күкүрт бирде угулбай, бирде угулып, пам ла јууктап клееткен. Јаан күкүрт болор деп кажы ла өлөң, кажы ла ағаш сезип тургандый, эбире тымый берди. Ончозы кандый да кубулталар сакып тургандый, күнбадыш јаар баштанып алган турдылар.

Кенетийин коржушту күкүрт јерди торгулта соголо, тууларда тунгак жаңыланып калды. Күкүрттин кийининде туулар узак күнүрежиپ, кажы ла өлөң дезе струна чылап шыңыражып тургандый билдирди. Күнбадыш жанынаң чыга конгон казыр-казыр кап-кара калың јелбер булуттар боочыдаң бадыжып болбой ажып келдилер. Олор кандый да јеек Јелбеген чилеп, ајас теңериниң учын, туулардагы аташтардын баштарын түрген јуда салып, там ла ичкеерлеп, күркүреп, түрген келгилеп јатты...

* * *

Арина кайра ачып салган көзнөктің алдында јаткан. Чала күйеле, бөкөйип калган свечага түңгей эки карыган эмеген оны айланыжып турдылар. Кажы ла күркүреген күкүртке олор түрген крестенгилеп, јарыжып тургандый, жаңыс үнле чөйө тартып турдылар:

— Кайрако-он!..

Түжиле олор экү Ариинаны айланыжып арыйла, эмди экү тактага коштой отургылап, унчугышпай бардылар. Көзнөкти јабала, койдың терезиле ичинен бектеп алдылар. Арина турадым деп колыла чинеези жок јанып ийди. Карыгандар түрген

өрө жүгүргилеп, Арианы колтыгынан өрө тургузала, туранын ичиле кечире тартып салган армакчыга жетирип салдылар. Арина армакчыга тайанып, жаш бала чылап таралып, көзнөк жаар көрди. Көзнөктин алдында турган кайың күжүртке мургуп тургандый, жерге жабыс эңилип алган турды. Жааш шуулап, туранын жабуузынан шоркырада чорлоп турды. Туранын ичин торгулткан күкүрт, шуулаган жаңмыр, Аринага кандый да ыраак жерлерде болуп жаткандый билдиртти. Ол эжикке жеделе, ойто бурулды. Армакчы селендеп, ого түс базарга бербей турды. Аринадаг көзүн салбай отурган карыган эмегендер эки үкүгө түнгөй карагуй толыкта турган тактанын үстинде отурдылар.

Арина печкеге жууктап ла келерде, кенетийин онын ичи жерге түжүп брааткандый билдирди. Ол араай кыйгырып ийеле, армакчыга селбектене берди. Карыган эмегендер ичкесри тап эттилер.

Кенетийин күкүрт коркушту күчиле жызырап, печкенин оозын жаап салган заслонжоны ыраак мергедеп ийди. Карыган эмегендер Арианы салып ийеле, жоркыганынан полго жада түштилер. Жаш баланын кыйгызы угулды. Карыгандар оңдонуп, катап ла тура жүгүрдилер. Арина армакчыга сырмайып алган турды, жаш балазы десе полдо кыйгырып жатты. Карыгандар манзаарган бойынча жаш баланы жунар суу таппай, көнөктөргө согула бердилер. Суу жок болгон. Бирүзи чыга коноло, туранын жабуузынан чорлоп турган жааштын суузыла көнөгүн толтурала, ойто кире коңды. Учунда тын арып калган Арианы уйуктадып салала, жаш баланы ороп салдылар.

Жаңы чыккан уул бала уйуктай берерде, карыган эмегендер бойлоры да уйуктап калдылар. Күкүрт өдүп, жааш токтоп калганын кемизи де сеспеди. Көзнөк өткүрө жаан солоңы бойынын жүзүн-жүүр өңиле ойноп турды. Тенгери катап ла айазып, ару, чыкту салкын десе карагуй желбер булуттарды сүймчилү айдап турды. Жайымдаткан тенгериде күн катап ла күлүмзирене берди. Сууны тойо ичип алган жердин ичи тостойып калган жатты. Бир неделеге турган кааннан бороро берген арканын агаштары жажыл будукла будунуп алгандый, жагыра берген турдылар.

Көзнөктин алдында турган кайыңда эдин ийген кушкаштын үнинен Арина ойгонып келди. Потолокто койоноктор секирижил турдылар. Тышкары оок балдардын ойногон табыжын угала, Арина сыны жеңиле бергенин сезинип жатты. Карыган эмегендер түрүлип алала, бирүзи тактада, бирүзи жерде уйуктап жаттылар. Арина маңдайында терин бажындагы пладыла арлайла, коштой уйуктап жаткан балазын эңчейип көрди. Бажына баштапкы ла кирген санаа: «Кемди төзөгөн?» — болды.

Жеңил тынып ийеле, катап ла анданып, сананып жатты. Тышкары ойногон балдардын табыжы жылыйып, эбуре тымык боло берди. Жаңыс ла көзгөк өткүрө эдип турган кушкаштыг өткүн, ару үни аяк-казандарга торгулып турды. Эжиктин араай кыдырап ачылганын угала, Арина эжик жаар баштанып жадып алды. Эжиктег кичинеке кара баштар көрүнөсө, ойго жоголо берди. Удабай эжиктег кара тегерик көстү, быыраш кара чачту Аринанын ортон уулчагы карап ийди. Аштап калган балдары эжиктег карап турганын билеле, Арина араай унчугыл ийди:

— Кир, кир, балам.

Кара нени де чочутпаска тургандый, араай кирип келеле, ары-бери аыктанып, балкышка кадып калган жылаңаш буттарыла полго табыш жок алтап, энезине жууктап келди. Шапыртла кожо балдары кече энирден бери курсак тутпаганын Арина жагы ла билип, сурады:

— Эжең ле карындажың кайда?

— Койлор кабырып жат. — Кара кейтип турган буттарын тырмап унчукты. Бойы дезе энезине коштой уйуктап жаткан жаш баланы каранынан аыктап турды. Же баланың жүзи жабылу болгон, ол баланың жүзин көрүп албай, буттарын тырмаачы кижиге болуп, жерге отура түжүп турды.

— Ончогор келбей, жаңыскаан не келдин? — деп, Арина уулчагы бала көрөргө отура түжүп турганын сезеле, күүнүк жок күлүмзиренеле, сурады:

— Бала чыккан ба, жок по, барып көр деп айдышкан — деп, Кара унчукты. — Аштап жадыс деп айдыжат.

— Бала чыгып калган, көр — энези айтты.

Кара баланың жүзин ача тартала, узаак аыктап турала, сурады:

— А бу кемниң балазы?

— Сурас... — деп, энези уулчагынын жаан кижиге чылап сурап турганын көрөлө, катап ла араай күлүмзиренип ийди. Баланың жүзин чебер ойго жабала, санааркап турган кижиге түнөй Кара терең үшкүрүп ийди:

— Жердинг жакшызы сас, эрдинг жакшызы сурас... Не чыккан бу? Тегин де айылда толтыра балдар...

— Анайда айтпас, балам. Ол сениң карындажың болор ийне. Печкеде изү картошко бар болор, ажан. Эжең ле карындажыңды кычыр. А жаанаңды келзин деп сен кычырбадың ба, балам?

— Жаанам келбес, бош жок...

— А эжелеринг не келбеди, балам?

— Эжелер келбезис дешкен.

Кара ажанып алала, кеңдирдег өргөн камчызын бедиреп, табыш жок чыгала, жүрө берди. Анайда ок табыш жок ту-

рала, карыган эмегендер база јана бердилер. Көзнөктин алдында кушкаш ол ок кожонгын чөйө тартып отурды. Төрөндөрдүн бирүзи де бала көрөргө келбеди. Арина кайын энезин кечеден бери карап сакып турган болгон, је эмди онын келбеси јарт болды. Арина өрө өңдөйип араай турала, көзнөкти бектей тартып, көзнөктин алдында төжөгине ойто јатты... Кырга јөлөнип брааткан күннинг кыскылтым чогы көзнөк өткүрө чалып, столдың үстинде турган шили аяктарды кызарта будуп турды. Јанып клесеткен уйлардың мөөрөшкөнн, ийтердин үргени көзнөк өткүрө јарт угулып келди.

Одожында турган меестинг бажы там ла кызарып браатканын Арина көзнөк өткүрө төжөгиненг ајыктап јатты. Төрөндөрдүн бирүзи де келбегенине јүреги сыстап, бажына јүзүн-јүүр санаалар кирип турды. Көп жылдарга ундулып калган ыраак санаалар онын араай айланып турган бажына ненин де учун кирип турды. Онын чала јумуп алган көзининг алдыла өткөн жылдар, ундулып калган улустар, кайда да ыраак, ыраак артып калган бала өйлөри, ажып отурган күннинг өчөмүк чогындый, ыраактаң көрүнип турдылар.

Эңир киргенче балазы бир де ойгонбоды. Тышкары ойноп турган балдардың, мөөрөшкөн бозулардың, одорго барып јаткан уйлардың табыжы јылыды. Балдары араай киргилеп келеле, печкенинг оозында шылыражып, калыражып турала, тымыр бердилер. Ончолоры полго јергелей јадып алала, уйуктап јаттылар. Јаңгыс ла кичинек уулчагы уйуктап болбой, узак шулуруп турала, учында база уйуктап калды. Ойгонып келген балазын эмчектеп салала, Арина ол ок санааларынанг айрылбай јатты. Коштой турган айылдажынын кааза айылында кандый да улус узак куучындажып, каткырыжып турала, тымып калдылар.

Удабай јаан тегерик ай көзнөктөг карап ийди. Эмдиге јетире төрөндөриненг кем де келбеди. Арина катап араай өрө турала, көзнөктөг төмөниги айылдар јаар көрди. Айдын жарыгына јалтырап јаткан чичкечек јолдо кем де көрүнбеди. Содойыжып турган айылдар, туралар — ончозы уйуктап калган; аркадан түшкен јаан кара көлөткөнн јабынып алган турдылар.

Јаңгыс ла керсү чырайлу ай Аринага удур көрүп, там ла бийиктеп браатты. Арина бойын сок јаңгыскаан артып калганга бодоп, кенетийин кажы чакта өлгүлөп калган ада-энезин эске алынды.

* * *

— Аринага он беш јаш... Курлаазына согулган узун, койу, кара чачту, омок кара көстү, ак чырайлу, бойы каткычы, омок, баштак... Адазы иштемкей, јурт ичинде көп эр улуска түнгей

эмес: койу кара сагалду, айудый бөкө, кылык-жангы кату. Эне-зи карын унчукпас, адазы нени ле эт дезе, оны эдер. Же адазы көп жанында кокырчы, жаш баладый баштактанып та туратан. (Айылдап жүргөн улустын, эмезе аракылап жүргөн улустын ээринин колондорын туйка чечип койотон). Адазы коштой деревненин орустарына өткөнүп, алтай деревнеде баштапкы тура туткан. Тура тударга үренип алала, эки кып болчок, жаан эмес тура тудуп алган. Арткан эр улустар адазынын керектерине кыйа көрүп турала, эзенде жылда бойлоры тура туда бергендер.

Алтын күс... Аринын адазы энезиле кожо бойынын кыразында... Адазы суйук арбаны аяктап, кыразынын ичиле баскындап, бойында эрмектенди: «Ашты коомой жерге салганыс, эзенде өскө жерге чачар керек». Онын одожында кырдын эдегинде иштенип жаткан улуска та нени де кыйгырып, кытыла жанып, каткырып туру. Арина дезе ашты серпле жеңил, эптү кезип, түргөн сноптоп турганын адазы көрөлө айтты: «Батазында балам бол! Кызымды 50-де айгыр малга шаалталап бербезим...» Арина деревненин ортозыла өдө бергенде, кийининин эр улустын, уулдардын туйка эрмектешкен уни угулат: Арина жобаш баладый өдө берер, же сөзин айдыган уулчактарды токтоп салар.

Кышкыда кырдаг чанакту жыгылаганда, уулчактар чүрчө ле жуулыжып келетен. Керек дезе сырагай ла жокту, жоктузы учун улуска таштадып ийгендий, деревненин сырагай ла учы бажында жаткан Карамай өбөгөнүнүн он үч жашту, чимириги салактап калган Одойы дезе оозын ачып алала, Аринын аяктап, төгнүн алдында туратан. Уулдар оны ийде салып, токтоп турганда, Арина оны коруп алатан, же качан онызы көзин Аринадан салбай, көп лө көрүп келгенде, Арина жыгылап келген бойынча оны чанакыла кожо катай жыга табартала, көндүрө жүрө беретен. Кижин көрүп жүргөн өскө жердин уулдарынын килин тондорун уйдын өтөгиле туйка уймап салар, эмезе ээрлеринин колондорун адазына өткөнүп кезип салар болгон. Эртен тура кижин көрүп жүргөн жинт уул колонун бедиреп, уятка түжеле, мандайы кызарып, кижин жок, куру атанатан болгон. Ол өйлөрдөг бери кандый көп кубулталар болгон...

База ла мындый ок жарык айдын эгирде ойын болгон жерден Арина айылына жагыскаан жанып клееткен. Аринын кийининин артпай, Одой ээчип, же оныла куучындажарга жалтанып клееткен. Кажаканын төринде көлөткөдө жажырып салган ээрлү төрт ат турганын жоллой көрөлө, Арина керексиз бей көндүрө өдүп отурган.

Же кенетийин оны кийин жанынан кем де оозын жаба тудала, чыдалду колдорула жерден өрө жеңил көдүрүп чыкканын Арина сеспей де калган. Ол тумчаланып, кыйгырып болбой.

чакпыланып, тырмактанып та турза, је кучи јетпей калган.

Таныш эмес кандый да кара кабакту јинт алтай уул түптүйней ак тиштерин айдын јаркынына удур жалтырадып күлүмзиренеле, Арианы кискеге бодоп, ээрге арта јенил таштап ийди. Арина божооло, кыйгырып ийди, је чакпыланарга јеткелекте, көлөткөдөн база эки јинт уулдар чыга кондылар. Оны ээрге јабя түрген тагып ийдилер.

Кажаганынг толыгында каруулда турган төртинчизи араай сыгырып ла ийерде, төрт кижі тургуза ла аттарына мине сокты. Аттар тибирен, ичкеери болдылар. Ийттер түймөп, аттардыг үстине келдилер. Је үч уул чурап келген ийттерди ман бажынаг ат-камчыла туда берерде, озор там ачуурканып, бастыра деревненинг ийттерин бут бажына тургузып ийдилер. Деревнеде улустынг кыйгызы ла аттардын јызырада чапканы угулды.

Бир канча өйдин бажында төрт атту кижі туулар јаар элес эдип калдылар. Озорды ээчий аттардын такалары јызырап, бир канча уулдар кыйгы-кышкыла сүрүжип отургандар. Арина торт кыймыктанып болбой јаткан. Тери чачылганча мантап брааткан аттынг тогдолгоны онын көксине коркушту торгулып браатты. Оозында тыктап салган бөс курды тиштенип алала, кыйгырып албай брааткан... Кырлар, кайалар, агаштар, тенери ончозы кайра учуп браттылар. Арианынг оозынг туй буулапан јалбак бөс кур аттардын тогдолгонынан чечиле берди. Ол өзөгү үзүлип браатканынг јүкле сезинип, өлүмтик үниле кыйгырып ийди:

— Бе-лим, бе-лим!..

Је онын үни аттардыг тибирти ле улустынг кыйгызы өткүре кемге де угулбаган. Кара кабакту уул апагаш тиштерин көргүзип клееделе, учында торт көрүнбөй калган... Тенери, ай, туулар — ончозы кожо туманга јоголып, көрүнбөй бардылар. Өлүмзирей берген Арианынг белине кем де кичинек топпокло араай, је коркушту түрген топпоктоп клееткендий билдирет.

Аттардыг тибирти јоголып, кенетийин та не де шылырап чайбалып турганы угулды. Арианынг каны түүлип калган јүзине чайпалган соок суунынг тамчылары келип тийерде ле, онын сагыжы эмеш бурулып келди. «Суу кечкилеп јаткан эмитир» — деп, ол өлүмтик сананып брааткан. Аттардыг тибирти өткүре ыраактан јызырап чыккан табышка удур кайдан да коштой јуугынаг та не де база коркушту јызырап, каруузынг јандырды. Күзүрт там ла јууктап клееткен...

Кенетийин Арианынг сырагай ла кулагынын үстинде ол ок коркушту јызырт күркүрей берди. Арина көзин ачып болбой, улустардын адыжып брааткандарынг билип ийди. Арианы адыша артынып алган уул мылтыгынаг төрт катап буру-

лып келеле атканча, ол билинип клееткен, је оног ойто ло санаазын ычкынып, билинбей барган. Узак па, ас па ой өткөний ол торт билип болбоды.

Је экинчи катап ондонып келерде, кара кабакту уулдын бажы салактап калган, бөрүк жок, койу чачы салкынга жайылып клеетти. Ат жорыгын бир де асатпаган, сыр мангда сунуп отурды. Таныш эмес уулдын сол жанында ийининин кан агып клеетти, је ол дезе адынын тискинин кадык колынан ычкынбаска болуп, шырказын бош салып ийген клееткен. Уч нөкөри оны айланыжып, кезикте оныла коштой мантадып, нени де кыйгырып турдылар. Онызы дезе олордын кыйгызына каруузын жандырбай, адын бош салып ийген мантадып отурган.

Сүрүжип клееткен уулдардын аттары арып, кайда да кийинде артып калган болор; ненин учун дезе уурчылар эмди токуналу брааткандар. Олор өнөтийин чыйрак аттарлу келген, оног башка Жайтуунын уулдары атту мантадарга олордон до коомой эмес болгон.

Оног ары не болгонын Арина торт билбес болгон. Изү, коркушту изү!.. Ол ондонып келеле, кирбиктери өткүрө эбире аыктап јат... Өскө кижинин карагуй айылы, өскө улус... Кандый да табыш жок көлөткөлөр ого коштой јууктап келеле, араай унчугыжат: «Ондонып клееткен ошкош... ого изү... турундарды кайра тартыгар...» Арина катап ла көзин јумуп, айылдын јенил ыжыла кожо түнүктөг учуп отуру. Ышла кожо тегериде түргөн айланып турала, јерге јабызап, түргөнтүргөн учуп клеедири. Тыныжы буулып, јерге келип түжеле, чочыланынан араай кыйгырып, көзин ачып ийди.

Катап ла карагуй айылдын ичи, катап ла көскө јарт көрүнбес ол ок улустар... Ончозы кандый да јажытту, коркымчылу... Аринанын алдында оны уурдап экелген кара кабакту уул кичинек болуп көрүнип келди. Оног ол там ла јаандап, орыннын будына буулап салган бозуга түнөй болуп келди. Аринанын бажында ышталып јаткан арчынды күйдүрип, ол оны аыктап отуру... «Мындый уул бөрүдөг де ары — Арина кандый да көскө көрүнбес отко күйүп браадала, сананып јат, — кулагы кандый јаан, коркушту»... Арина тескеери буруларга албаданып јат, је колдорын кыймыктадып болбой, көзин катап ла јумат. Айылдын ичи айланыжып, очокто от там ла јаандап, онын јаткан төжөгине јууктап клеедири. Ол болушка та кемди де кычырып јат, је онын сөстөрин бир де укпай турган ошкош, кем де болушка келбейт.

Катап ла карануй түн, катап ла бастыра бойын өртөп турган көскө көрүнбес от-јалбыш...

Јайгы изү энир... Айылдын јабыс эжиги кайра ачык... Уйде

бир де кижн жок... «Байла, өлөн ижине баргылаган болбой кайсын» — деп, Арина ачык эжиктен көрүп жадала, сананып жат. Тышкары база бир де кижн көрүнбейт. Жаңыс ла айылдын эжигинде ойноп жаткан балдардын табыжы угулат... Байла, оору Арианы көрүп отурзын деп, жаан улустары таштаган балдар болбой кайсын, онон башка балдарды буул тартырып апарар эди. Айылдын ичинде карангуй, изү, жытту...

Ачык эжиктен ыраакта көгөрижип турган тууларды Арина айкап жадыры. Туулардын бажы ажып отурган күннин чотына кып-кызыл, кызара изип калгандый, туулардын ары жанында теңери чап-чаңкыр, серүүн, жайым. Арианын жери, айылы, адазы-энези, байла, ол туулардын ары жанында болор. «Журтка барган бала журтында артатан» — деген энезинин жаантайын айдып туратан сөзин Арина эске алынды. Бу сөсти ол көп үй улустын оозынан упатан, же Арина оны бир де сананбайган болгон: эмди дезе бу сөс ого кандый да өскө учурлу жарталды. Кажы ла көнөк, илүдеги аарчы шүүйтен шүүн, аяктар — ончозы кулакка угулбас тилиле Аринага айдып тургандый: «Журтка келген бала журтында артатан. Бис сени божотпозы!» Алтай үй улустын жүрүм-салымына берилген бу сөс уйкап та жатканда, онын кулагына угулып турган, эмезе койнына кирип келер болды. Качан айылдын ээзи улустар уйын саап, курсагын азып божойло, өлөн ижине жүргилей бергенде, Арина айылдын эжигин балдарга кайра ачтыртып алала, сааазын салган ыраакта чаңкырайышкан кырларды айкап жадар болды. Онойдо ол он эки күнге чыгара жаткан. Азыйдагы ак толү чырайы кугарып, эди-каны арып калган. ээлгир күчтү колдоры камчыдый кадып, орыннын кырынан ажып калган, бойы айылдын ачык эжигинег төрөл кырларын, төрөл теңеризин айкап жадар болды.

Табыш айдып барган улусла кожо адазы ла энези једип келеле, бойларынын жаңыс кызын мынан апарар деп Арина тын иженип жаткан. Адазы оны адына учкаштырып алала, јанып отурганын Арина жаантайын түженип турар болды.

Эңирлер сайын айылдын ээзи үй кижн ажанып ла алза, јаш тужында канча кижиге барганын тоолоп туратан. Онын куучыны ончозынын куунине тийип те калган болзо, же олор угар учурлу болгон. Айылдын ээзи үй кижн кату кылык-јаңду болгон, онын учун ончолоры онын куучынын жаңы угуп отурган улустый тындап отуратандар. Кезикте өбөгөни үйинин куучынын чала угуп, буландап отурганда, үйи уур күлер канзазыла өбөгөнинин мандайына шак этире согуп алатан. Обөгөни канзанын изү когына мандайын өртөдип алала, тоскуурда суула мандайын јибидип, жаңыс ла айдатан сөзи мындый болгон: «Бу сен кижн бе, айса не?». Бу ок өйдө үйи оны керектебей, коркыпанынан көстөри тостойжып калган

уулдарына, келиндерине куучындап отуратан: «Ол журтка барала, он алты конгом, комдош сөөктү кижн болгон, колдоры бош, аракычы тагма болгон...»

Күндер ээчнй күндер өдүп ле турган, је табыш айдын барган улустарданг эмднге ле бнр де суруу жок. Кайткан? Не болгон? Олорды жангыс ла Арнна тын сакып јаткан. Айылдынг ээзн үй кнжнге тунгей ле: олор келзе де не, келбеше де не? Јеткилеп келзе, карын шаалтага кандый-кандый тынду мал берер керек. Табышка барган улусты айыл ичнде улустаг база бнр кнжн чыдашпай сакып турган. Ол Арннанынг јннг өбөгөнн Тайтак болгон. Арткандары Арннанынг капшай јазылып, өлөг ижне болужарын сакып тургандар. Бнр катап айылдынг ээзн үй кнжн Арннанынг мандайын соок, кату сыр-сак сабарларыла сыймап турала, эрке үннле айткан:

— Капшай јазылзанг, балам, јажыл јай өдүп браадыры, јаланда өлөг кадып браат.

Је Арннанынг јазылар аргазы жок болгон. Көп күндерге ол төжөктөг турбай јаткан, је учында опынг күчн ойтө бнр эмештег кнрпн, санаазы јарып клееткен.

Бнр күн айылдынг ээлери эннрде иштег јанып келерде, јаан табыш болгон. Чоокыр бозу энезн эмнп салган. Айылдынг ээзн үй кнжнннг кнйгы-сыгыды бнрде үйде угулып, бнрде тышкаары угулып турган. Бозуны көрбөй калган балдарын јыракыданг аракы кемјнйтен узун тал амзуурла сабайла, айылдынг ичне тескннп турган. Качан чай кайнап, ончолоры ажанып тойордо, айылдынг ээзн үй кнжнннг калак-сыгыды бнр эмеш тымый берген. Арнна тунүктег чыга конуп турган омок чеднргендердн ајыктап, бойынынг јааназын сананып, отурган улусты сеспей јаткан. Улустар та ннн куучындажып отурганын ол база тыгдабай, јернде кол чанакла канайда јынгылап, баштактанып туратанын эске алынып, сананып јаткан. Улустыг куучыны тымып, там ла ырап брааткан. Кенетнйн та не де табышту шак эделе, тоскуурда сууныг чайбалганы угулып, онон эр кнжнннг үнн угулды: «Бу сен кнжн бе, ајса не?». Ого удур айыл ээзн үй кнжнннг чугулду үнн угулды: «Чоокыр бозунынг тумчугына чорго сук деп, бу немннн ајдып бол јаадаым, улустар... Орө чыкпас немнннг өнгн де башка, тьфу!».

Айылдынг ээзн үй кнжн онон до ары арбанар эдн, је са-кыбаган јаныпанг айылдынг эжннг кайра ачылып, эжнктег энгчейнжп алган бнр канча эр улустар кнрпн келднлер. Ончолоры јакшылажып, айылдынг эр јанына өдөлө, туулактардынг үснне байдастанып, табылу отурып ийднлер. Кнрпн јаткан улустарды көргөн бойынча Арнна сүгүнгеннннг төжөгнннг өрө өнгдөйнп келдн. Је олордынг ортозында онынг адазы жок болгон. Улус урган чегендү ајакка јаба тонггылап кал-

гандый узак унчугышпай отурдылар. Удабай чай кайнап, улустын тилдери чечиле берди. Суйук сагалду, чичке сары мойынду карыган өбөгөн, чайды шолырада тартынып ичеле, аяактын түбинде арткан чайын күлге төгүп, унчукты:

— Чайын база бар ба, балам?

— Бала болорго мен балан ба? — деп айылдын ээзи үй кичи чала кокурлаган аяас кыжырантып унчукты. — Мен сенсиг эки жаш жаан эмейим. Кажы, аяагыг бер.

— Канайып? Мен жаан болбойым — деп, карыган өбөгөн аяакты ээчий чичке сары мойынын чөйп, удурлажып отурды. — Качан Какайдын уулы кичи экелерде, мен алтан жашту болдым, же ононг бери канча жыл болды? Тоолоп көрзөг. Ол тушта сен теен жинт кыс ийнен. Комдошторго качып, копылдада желип турган тужун эмей, канайып мененг жаан болдын? Кажы, чайын база бар ба, балам? Ыраак жолдон келген кичи чай ичпей база.

Сыркак өбөгөн база ла чечеркеп келгенде, Арина онын суйук сагалын жула тартала, отко чачып ийер күүни келип жатты. Же учында өбөгөн келген керегин куучындап баштады:

— Баланын жаткан жеринде алтайлар партизандар болуп барган дежет. Кажы ла айылдын эжигинде кызыл бос буулап салган эмтир. Алдынан аттарын ончозын мине бергендер эмтир, азыраган балдарын, алган үйлерин айылы-журтына таштап ийгилеген эмтир. Баланын адазы кызылдарла кожо барган эмтир, алган үйи айылында отурган эмтир.

— Журтка барган бала журтында артатан — деди. Шаалтага жети тажуур аракы, жети аршын бос шаады.

— Төгүн, энем качан да онойдо айтпас! — деп, Арина чыдажып болбой, кенетийин төжөгинең өгдөйип келди. — Адам удабай бойы келер! Көрөрөөр!

Арина карыган өбөгөннүн сөзине бүтпей, кыйгырып турды, ононг бир де кичинек ижемжизи артпаганын билеле, күчи чыгып, төжөгине ойто жада түшти. Ол жүүлип турган кижиге түңей: уйкузы өткүрө түниле кыйгырып, та неден де чочып, жагыртык орынынан ажып, жерге келип түжүп турган. Энези келер деп, Арина ижемжизин жылытпай ок турган. Бүгүн келбесе, эртен келер, эртен келбесе, сонзун келер. Же күндөр улалып ла турган, энези де, адазы да келбеген. Айылдыг ээзи үй кичи жети тажуур аракыны кайнадып божодоло, жети аршын чоокыр бөсти ол ок карыган өбөгөннөң табыштырып ийген. Арина карыган өбөгөнди сакып эки күн жаткан, же карыган өбөгөн ойто жагыскаан жанган.

Аринада эмди бир де кичинек ижемжи артпай калды. «Журтка барган бала журтында артатан» — деген алтай кеп сөстүнг учуры эмди ого чек жарталды.

Эмди ого түгөй ле болгон. Ол оорып, база эки күн жадала, орынынаг туруп, базып та жүрер боло берген, је андый да болзо, колы-будында торт күч жок болгон. Калганчы өйлөрдө ада-энези де онын санаазына торт кирбей барган. Ненинг де учун онын бажынаг Одой чыкпас боло берди. Одой жоктудан жокту да болзо, је деревненинг седегдешкен, тееркек ончо уулдарынаг керсү, жобош болгон. Же эмди ол бурулу эмес те болзо, Арина онын көзине канайып көрүнөр? Эмди ол кемге керектү?..

Күндер онойдо өдүп ле турган. Арина качарга бек шүүнип алган, эмди ол туйказынаг жолго белетенип, быштак-курт жажырып турар болды. Аринанынг эригип турганын айыл ичинде улустар сезип те тургулаза, је билбеечи улустар болуп, оныла көп куучындашпай тургандар. Обөгөни Аринала канча ла катап куучындажарга турза, је Арина онын сөзин укпай, жүзине де көрбөй, каранынаг качып туратан.

Бир күн энгирде, качан айылдыг ээлери покостонг жаны ла келеле, үйде кззан азып шакпыражып турарда, Арина тышкаары жаш өлөнгинг үстинде отурган. Кабырудан жанып клееткен уйлар мөөрөжип тургандар; таныш эмес келиндер уй саарга табышту жүгүрижип турпандар. Кайда да балдар каткырыжып турган, сууныг ол жанындагы айылдарда дезе аракыдап жаткан улустардыг кожонгы, ийттердинг үрүжип турган табыжыла алыжып турды. Туулардыг эдегине айылдарданг чөйилген жеңил чанкыр ыш жабыс жайылып, токунаалу айланып турган. Онын үйге кирер күүни торт жок болгонынаг улам, ол онойып узаак отурган...

Ол ок түнде ай чыккалакта, Арина капчал кырдыг эдегинде жыраалардыг ортозыла түрген базып отурган. Ай чыккалакта, ол боочыдан ажа берерге сананган, је арып калган буттары амыр сурап турган.

Канайып та табыш жок качып отурган болзо, је кийининде жаткан кобыдан аттардыг тибирти упулган. Ол азыйда кандый да жалтанбас, омок кыс болгон болзо, је эмди карчагадан жажынган чычкан чылап, жырааныг төзине тырлажып кирерге келишти. Атту эки кижиге кырдыг эдегиле узаак айланыжып турала, ойто бура соктылар. Оног жызырада чапкылап, ойто көрүнүп келеле, Аринаныг жажынып алган жыраазыныг үсти орто келгендер. Бу ла ок өйдө капчалдыг ары жанынаг ай качажып тургандый, араай карап ийген. Атту келген эки кижиге Аринаныг кайын адазы ла обөгөни болгон. Кайын адазы желбер кабагын жемире тартынып алала, жырааларды аяктап турганын Арина көрүп ийген. Жејегезин эбире бычакла тазада кырдырып алган бажы айдыг тыг чалып турган жаркынына жалтыражып турганын ол база јарт көрүп

отурган. Ол уулына та неси де кимиренип айдала, оноң тын арбанып, ат соготон камчызыла жырааларды жулдай топпоктой берди. Оноң уулына бурулып келеле, чугулду арбанып турды. Оның айткан сөстөри Аринаның сыранай ла үстінде угулды:

— Калымы жаан кадытты божодып ийген болзонг, эмди бойың тап! Жорт ары. Чап!

Аттар тибиреп, үзенилер шыгырап түргөн ырай бергендер. Арина жажынган јериненг өрө турала, таштын үстине отуруп, ажанып алды. Оноң арткан быштагын ла теертпегин курына түүп алала, таштын алдынанг чорлогон кара суудан ичип алды. Жолго ичерге суу база керек болгон, је Аринада суу уруп алатан не де јок болгон. Оның учун ол балтыргандардын жоонун бедиреп, учында чирик јадыктын јанында отурган жоон элик балтырганды үзе тартып болбой, узаак турушты. Колдору чылап, күчи јетпей барарда, ол көңкөрө јадала, балтырганның кадып калган төзин кемирип туруп, жүк ле арайдан ыгып алды.

Балтырганына толтура сууданг уруп, балтырганның оозын өлөңгө туй бектеп алала, кара сууданг калганчы катап санаазы јеткенче ичип алды. Оноң өрө турала, койу агаштардын көлөткөзінде аңчыданг чочыган эликтий јоголып калды.

2. Б а ж а л ы к

Эки күннинг бажында, жарык айдын түнде тын аштап, арып калган Арина бойының чыккан, өскөн төрөл јайлуузына көлөткөлөр кууп, араай једип келген. Айылының јуугын сезип, Арина токтодынып болбой, јүреги там ла тыгыда согулып клееткен. Кышкыда Аринаның кол чанакту јыгылајтан төни, уйын айдап келетен јалаңдары, јииттердин јуулыжып ойнойтон суудагы кечүзи — ончозы айдын јаркынын өткүре Аринага неденг де кару, неденг де јуук, чөрчөктө көрүнген алтайдый көрүнди. Ол куру кажаганның төриненг араай чыгып келеле, өзөкти өрө араай базып ийди.

Эбире коркушту тымык болгон. Арина серемјилү тымыкка чала кайкап клеетти. Айылдар карара содойжып, ончозы уйуктап калгандый; айылдардын јанында јаантайын кепшенип јадатан уйлар да көрүнбейт, чуркуражып, кижиге удур келетен ийттер де угулбайт. Мындый жарык айдын түнде Јайлуның јииттери јаантайын кечүде, эмезе айылдардын төринде акта јуулыжып алала, кожондожып, комус согуп ойноп туратандар. Кандый-кандый кокырчы уул камдарга өткөншт, тескинип, калактап турганда, уулдар каткыга өлгилеп браадатап. Эмезе кандый бир јалтанбас уул јаткан торбоктын кийин јанынанг өңөлөп келеле, сакубаган јанынанг

оны мине соголо, торбокты туйладып туруп, деревнени өрө каткы эдип мантада беретен. Кемзинчек кыстар, Аринанын жаштан ала кожо ойногон үүрелери, үүрленижип алала, ойногон улустын ортозында эн баштапкы кожончылар болотон. Олор кемзинип, жүстерин улустан жажырып турганда, эн ле жалтанбазы үүрелеринин ортозына жажынып алала, коо үниле кожондой беретен:

Сакыган эдим көөркийди,
Сакыган эдим көөркийди
Салымыс кандый болгой не?
Салымыс кандый болгой не?..

Онон арткан кыстар жөмөжип ийгенде, кемнинг де коо, чичке, бийик үни өрө бийик учуп чыгала, арткан үндердин үсти-ле шынырап, коолоп, уйуктап калган жалаңдарга, тууларга уца беретен. Бу ок өйдө арткан кыстар, нени де кару сананып тургандый, жабыс үндериле кожонды үспей туратандар:

Көргөн эдим көөркийди.
Көргөн эдим кооркийди.
Көзүн салбас кайтты не?
Көзүн салбас кайтты не?

Уулдар десе кыстардан ыраак жок жуулыжып алала, бойы-бойлорына каткымчылу учуралдар куучындап, эмезе канайда былтыр күскиде андагандарын куучындажып, жиит аңчылардын једикпестерине каткырыжып тургылайтан. Онон кандый бир уул кожонды баштап ийгенде, арткандары жүзүн-јүүр үнденип, кыстарга удур кожондойтон кожонгы жаантайын мындый болгон:

Көзөр салбас кејимге
Көзөр салып кайттым не?
Көзим салбас үүреге
Көзим салып кайттым не?

Кыстар, бойы-бойлорынын ортозында кандый кожонло јандыратанын бир эмеш шүүшкилеп турала, онон уулдарга каруузын мынайда јандыратандар:

Көзнөктин алдынан
Көрүп алып не болзын?
Көстинг, көстинг кырыла
Имдеп алып не болзын?

Паратаны ажыра
Карап алып не болзын?

Уулдар күнүркөшкен койу үндери, кыстардын чичкө үндерин эркеледип тургандый, удур жаңыс тынып, күркүрө-де кожондожып, каруузына ойто кожонго жандыратандар.

Онойдо үрелерин эске алынып, Арина төрөл деревнезиле базып отурган. Бу кожонго до онын кулагына узаак шыгырап тургандый угулды. Кичинек төнгөн ажып ла келерде, Аринага туразы, содон айылы айдын жарыгына удур жарт көрүнө берди. Канча күндөргө, канча түндөргө санап калган айылын көрүп ийеле, сүүнгенинен ол ыйлап ийер күүни келди. Ол ба-зыдын там ла түргөндөй, тыныжы бадышпай, өткүшкө жүгү-рүп жеткен. Ачык турган өткүштөн кирип жадала, энези өт-күжин ненинг учун бектеп албаганына эмеш кайкай берди. Онон энези жайыда жаантайын айылда жадатан учун, айыл жаар басты. Айылга коштой өзүп турган койу баргааларды, чалканчактарды энези чаап салатан болгон, та ненинг де учун эмди ол баргаалар узап, кемге де кестиртпегенин Арина база көрүп ийди. Жүрөгү эмеш жалтанып, айылдын эжигине жууктап келерде, энезинин айылы кайра ачык, эжиги карарып турды.

Арина чочыган бойынча токтой түжө, энезин араай кыйгырып ийди, же ачык эжиктен кем де каруу бербеди. Арина бозогоны ажыра алтап, айылына кирип келди.

Кичи кирип клееткенине чочыйла, аланчыкта конорго отурган мечиртке канаттарыла талырадып, түнүктөн учуп чыкты. Арина мечирткеден чочыган бойынча кыйгырып ийди. Онын үнү ээн айылдын ичине тунгак жаңыланып калды.

Очокто от өчүп калган, үйдө бир де кичи жок болгон... Жара чаап салган жаңыртктар, аяк салатан агаш шаптар оттын аягында жаттылар. Айылдын ичинде ээн, керек десе отто очок то жок болгон. Будинын алдында шылырашкан не-мени алала, Арина айдын жарыгына аяктап көрди. Татап калган куру патрондор эмтир. Не мында болгон? Кем болгон? Айылдын улустары кайда барган? Айылдын ичинде немелер кайда?..

Арина оттын аягына сананып бир эмеш турала, онон үркүгөн кураган чылап, эжиктен чыгара секирип, туразы жаар жүгүрди. Туранын кодорып салган ачык эжигин көрө, Арина коркыганынан жүрөгү арайла жарылбай, өткүш жаар ой-то жүгүрди. Же өткүш табылбай турарда, ол жүгүрүп келген бойынча чеденди ажыра секирип ийди. Олөңдөргө илинип, уактарга жададып, учунда жолго чыгып келди. Болушка кы-чырарга бир де кичи көрүнбөстө, ол токтой түшти. Типилдеп

турган жүреги ого кийин жанынаг та не де тибиреп, сүрүжип клееткендий угулып турды.

«Коштой айылдаштардан канайып бир де кижиге жок?»— деп Арина ары-бери аяктап көрдү, же эбери айылдардан бир де кижинин үни угулбайт. Керек десе ийт те жок. Карара содойышкан айылдардан от то көрүнбейт, ыш та чөйүлбөйт. Бастыра Жайлуунун ичи ээн.. Арина Жайлудан качып, түндө кайдаар баратанын торт билбей турала, конуп алатан жер бедиреди. Журт ичине конорго коркушту болордо, ол жаланга конорго кобыны өрө басты. Арыганы ла аштаганы онын күчүн жайа тартып, баштапкы ла туштаган агаштын төзине жыгарга турды.

Агаштардын ортозына жеделе, ол чибинин төзине кирип алды. Кандый да тыг арып, кандый да тын аштаган болзо, же уйку торт келбеди. Таг жаны ла жарып клеедерде, Арина чибинин төзине жөлөнө отуруп, үргүлөй берген. Чыгып келген күннин жылузы онын арып калган эдин там ла мылырадып, калыг уйкузун там ла көөрөдип турды. Аринын сыраңай ла будынын бажына жетире мантап келген көрүктин шылыраганынаг ол ойгонып келген.

Күн тал түштөг кыйа берген эмир. Жаактарына толтыра өлөннүн үренин тыктап алган көрүк Аринага удур чочыганду көрүп отурала, онын өлөңдөрдүн ортозы жаар бурт эти. Салактап турган колдорун Арина жерден жүк ле арайдан көдүрүп, чибинин алдынаг энмектеп чыгып келди. Эмди кайдар баратанын ол торт билбей турды. Оскө алтай деревнеге жедеге Аринага эки күн керек, же анаар барарга онын күчү жедег та жок. Жайлуга кайра жеделе, кемди-кемди сакып көрөргө ишүүнүп, Арина өлөңдөрдүн бажынаг тудунып, өзөк жаар ойто ууланды. Кандый-кандый кижиге деревнеге өдөр болор бо деп түш өткөнчө сакып чөккөйлө, айылына ойто келди. Айылына кирбей, айылын чеденнин тыш жанынаг аяктап турды. Кенетийин Арина алдында отурган кичинекей кискени көрүп ийеле, коркушту тыг сүүнө берди. Ол эг ле кару кижиге туштагандый сүүнүп, кискенин балазын ала койды. Ээнзиреп калган кискенин балазы маарап, божонорго албаданды, же Арина оны колдорынаг салбай, койынына сугуп алала. Улустар кайда барганын сурап, эркеледип, чеденге отурды. Кискенин балазы, байла, чычкандарла азыраңган болбой кайсын — бири бир де чыкпаган. Арина оны төжине жаба кучакташып, катап ла эркеледип, үзүгү жок куучындап турды:

— Энен кайда, экем? Улустар кайда барган? Не болгон?

Кенетийин Аринадан сыраңай ла ыраак жок жерде уйдын мөөрөгөнү угулды. Арина чеденгег түжө секирип, туура көрди. Жолдо өрө күрөң уй айдап алган, бойы чырбаалдар жүктөнүп алган ак сагалдуу карыган өбөгөн базып отурды. Арина

сүүнгенине кыйгырып ийеле, кискезин тудунганча, карыган өбөгөнгө жаба жүгүрүп жедишти. Карыган өбөгөн Одойдын адазы Карамай болды.

— Ой, булар, турзагар! Слер кайдаг богө келдесер? Бу мен! Улустар кайда?

Карыган Карамай Аринага көзү жетпей, алаканыла күннөн жалыктанып, оны узаак айкап турала, торт таныбады.

— А сен кем болдын? — Карамай чырбаалдарын жерге түжүрүп, сурады: — А сен Арина болзон, Кадын ол жагында болбой, канайып мында? Анда база чак түшкөн бе? О-о, жайла, жайла! Чактыг келгени бу болбой кайдар? Же мен карыган кижиге не болзын: жүрүмди де көргөм, жашты да жазагам... Оок балдардын жүрүмү онып калатан эмтир, чактыг түшкени бу болбой. О-о жайла, жайла!

Аринанын сурактарын ол жетире угуп болбой, чырбаалдарына илинип, жагыс ла калактап браатты:

— О-о, калак! Озогыда жаан улустар ончо Алтайга от түжер, ончо жонго чак түжер деп айдыжатан, эмди ончозы чын болды.

— Улус кайда, айтсагар булар? — деп, Арина Карамай өбөгөннүн сыраңай ла кулагына кыйгырып браатты, же өбөгөн колыла жагып, өскө сөстөр айдып, торт тескери айдып жүрө берет:

— А мени кем алар, балам? Мени өлтүрүп, олор менен нени алар, балам? Мен ак та эмезим, кызыл да эмезим, тос айылду тогузон тогус жашту карыган. Жажына кижиде бычактабагам, жагыскан ла жадып өлөдим. О-о, жайла, жайла! Камчы сынду Алтай канга уймалып көмүлөр, кан төгүшкөн кара албаты каргажып ончозы жоголор... Учунда ондый болор.

Арина карыганнын күрөң уйун саап береле, кискезиле кожо ажанып алдылар. Курсак Аринанын колы-будын мылырадып, тыг уйку экелип турды. Карыган Карамай туулактын устине кыйын жадып алала, отко учазын изидип, бойы бойыла куучындажып, арбанып жатты.

Карыган эмегени та кайда барганын апшыйак база билбес болгон. Арина жаңыртжыкка чыгала, көзүн жумуп ийди. Кискези мыркылдап, онын ичин кычыкайлап жатты. Боро кушкаштар адыста аарчыны чачкылап, тиркиреде учкулап турганын Арина тыгдап жадала, уйуктап калды.

Качан ойганып келерде, энир кирип калган, карыган апшыйак десе оттыг жагында тагкылап, нени де оананып, унчукпай отурды. Айылдын ичинде база бир кижиде оттыг жагында отурды. Ол Карамай өбөгөннүн эмегени Чоргош болгон. Чоргош эмегенин кату алакандарында жалбырак тагкы быжырап турганын Арина тыгдап жатты. Кобыда кожондоп турган талтардыг уйи, бөднөлөрдүн кожонгыла колыжып, жы-

лу энгирдинг кирип клееткенин керелеп турдылар. Арина төжөгинең турала, кејегезин түрген өөрип ийеле, карыган Чоргош эмегенге унчукты:

— Слерде јакшы ба, Одойдың энези?

— Јакшы, сенде јакшы ба, Арина? — деп Чоргош эмеген кайра бурулып јакшылашты. — Айылдап келдинг бе, айса барган јерингде база чак түшти бе?

Чоргош эмеген өбөгөніне көрө куучынчы, омок-шулмус эмеген болгон. Онын учун Арина ойгонып ла келерде, куучыны түгенбей барды. Ышка карарып калган јаан бакраска чай кайнадып. Одойдың энези үзүги јок куучындап, тыныжы буулып турды.

— Ба-таа, балам, бистинг јерге коркушту јаан чак түшкен. Алтай үстинде албаты актарга ла кызылдарга бөлүнген, учы јок чак түшти, учы јок түймеен болды. Јай башталарда, Јайлуна учы-бажы көрүнбөс кызыл черү келген, Јайлуда јаткан алтайлар ончозы кызылдарга кирип, айылы-јуртына кызыл бөстинг тилимин буулаган. Алдынаң аттулары аттарын минип, ончозы кызылдарла кожо жүре берген, озорло кожо адаң кожо ок атанган эди. Арткан бала-барканы актар келеле, бүрте чаап койгон, азыраган эки-јанызын айдай бергендер. Арткан улус ағаш-таштын ортозында бала-барказыла, уй-малыла анда ла јуртагылап јадыры, бис экү мында актар келгенде — ак бөс эжигиске буулап, кызылдар келгенде — кызыл бөс буулап салып, өлбөй-барбай отурып ла жадыс. Јагыс уулыс јаткан улусла кожо јажынып жүре берген, бис экүге одын да экелер кижі јок, суу да экелер кижі јок. Эки кыстарыс база анда ок. Јаан-Тайганың бажын Јайлунын улустары бийленип алган эмтир. Чачкан аштаң быјыл аш та болбоды, кал черүнниң аттары кара балкашла кылгаларды алыштырып салган. Карамайым чак түшкен деп калактап отуры, чындап та чак түшкени бу болбой...

Эртенгизинде Арина эрте-эрте турала, Јаан-Тайга јаар жүре берген. Ол ондо энезиле кожо он эки күн јаткан. Јол ичинде база табыш угулбай, эбире ончозы тымый берерде, Јайлунын улустары уй-малын айдап, эски-саскызын жүктенип, артынып алала, өзөк јаар ойто чубажып ийдилер.

Кызының качып келгенине энези озо баштап чуғулданып турган, эбире турган жаңы айалгалар, токынал јок күндер, ончозын булгап, колыштырып, энезиниң де санаазын айландырып салган. Энези уйын јединип, јеерен бозузын айдап алала, өзөккө түжүп јаткан улустың сыраңай ла учында клееткен. Арина адазының кышкыда өлөн тартып туратан адына эски-саскы немелерин коштоп алала, ат үстинең эгчейип, элик-балтыргандарды үзе тартып клеетти. Озордын алдында оок балдары ыйлажып, айдап алган эчкилери маара-

жып, Кертештердин билези жангылап отурды. Бир эчкиниг ак балазы коштой жуук өзүп калган кайыгдардын төзинде илинип калган, маарап, мүүстерин айрып болбой турды. Арина адынанг энчейип келеле, эчкиниг балазын эдегине салып алды. Сойып салган балтырганды уулак жибей, жаш бала чылап, кыйгырып ийеле, аттыг үстинеи герге калып ийди. Арина эчкиниг балазына каткырып, жанып брааткан улусты учынаи ала аыктап клеетти. Кертештердин алдында Карамай өбөгөнниг кыстары кыйгы-кышкыла алты кирелү койын айдап отурдылар. Карга ла Жыламаш койлорын жолго торт кийдирип болбой жаткан. Одойды жүзүн-жүүр айткылап, ачу-корон кыйгырыжып турдылар. Оң жети жашту Одойдыг бажы узун өлбөндөр ажыра анда карагдап, мында карагдап көрүнөт. Ол мойножып турган койлорыныг бажын көрүп, кыр өрө жүгүрип отурды. Ол Аринаныг мындагызын билбес болгон.

Кертек мойынду жаан кара кой удур келген атту Аринаны көрөлө, токтой түшти. Алдында турган Аринаны көргөн бойынча, Одой база токтой түшти. Онын тили курула бергендий, эрмек айтпай, Аринаны тосток кара көстөриле аыктап, колындагы бөрүгиле мандайында терин арлай соголо, тыныш алынып болбой турды. Арина качан да онои кемзинбейтен болгон, же кенетийин ол бажын жабызадып, ээрдиг кажын аыктап, кызара берди. Онойып унчугышпай, озор экү бир канча өйгө тургандар. Онои Арина жүзин өрө көдүрип, азыйдагы ла чылап омок унчукты:

— Койлорынды айда!

Одой жангы ла болгоонгон кижидий, бөрүгин бажына кептей тартала, кыйгырып ийди:

— Киш, бөрүниг сектери!

Койлор секирижип, кырды төмөн быдырай бердилер. Кертек мойынду кара кой озор экүни аыктап турала, онои кедөидеп, жалмаштарын жайкап, оок кучаларын ээчидип алала, улустардын койлорына кожула берди.

Одой кыска ла өйгө торт жаандап, үни эр кижиниг үниндий кенип калганын Арина көргөн лө тарый сезип ийген. Азыйдагы чимириктү уулчак мындый коо сынду, мындый койу кара чачту болор деп ол торт билбеген.

Аринаныг колонгынаи тудунып алала, эрмек айтпай клееткен Одойды ол эрик жокто тууразынанг каран аыктап клеетти. Жангы ла карарып клееткен эрин сагалын, бийик мандайын, коо тумчугын Арина жангы көргөндий, сонуркап аыктап клееткен. Одой нени де сураарга, же сурагын айдып болбой. бөрүгиле кургак мандайын жаантайын арлап турды.

Каргаа ла Жыламаштыг кыйгызын угала, Одой колонгды салып, артып калды. Арина бир канча ичкеери жортоло. артынып алган кожын жазап турган киж болуп, кайа көрди.

Одой ол ло арткан јеринде кыймыктанбай, онын кийининен ајыктап турды. Көстөри туштажа бергенин сезеле, Одой бөрүгин ушта сокты. Онон уужалып калган кураган бөрүгиле мандайын база катап арлай соголо, күүн-күч јок бурулып, чагал кайындардын ортозында көрүнбей калды. Арина адын тискинин силке тартала, энезине мендебей једижип алды.

Энези күрөң уйына колындагы немелерин ыартып алала, јеерен бозунун куйругынан көзүн салбай, браатты. Аринанын јаба једижип келгенин көрөлө, ундулып брааткан эрмегин жаңы ла эске алынып ийгендий, эрмектенди:

— Кадын ол јанындагы кайынын јарабады ба, айса, калык-јон јарабады ба? Сенин жапкан немен не, учкан? Акыр адам јалыза, арка-сыртыңды сойор болбой. Озогыда балдар барган ла јеринде јадатан эди, бу эмдиги балдардың кылык-јаңы бош куулган. Качан мен адага келеримде, алты конок ыйлагам, алты конок кунуккам. Ат камчыга баш болзын, кайракан, аргазы табылбай турган кижини айыл-јуртына кондырып салган эди. Онон түнгей ле јурт јуртап, түнгей ле бала барка азырап јуртап калдым...

— Санаазын салбаза, кижиге кижиканайып баратан? — Арина адын силке тартала, ичкеери болды.

— Озогыда улус сенин күүниңди де күндүлебеген, санааңды да сакыбаган — деп, энези кийининде арбанып артып калды.

Арина адын оозын бош салып ийеле, та ненин де учун оны уурдап апарган өбөгөнүн эске алынды. Ол өбөгөнүн адын эки неделенин бажында, ооруп божогон кийининде билген. Олор он үч кирелү атту, беш уйлу, беженге јуук койлу аргалу улус болгон, је Арина кайын адазыла көстин көскө Јайлунын ичине база катап туштажарын билбеген. Тайтак та Аринадан очин алып келер деп, ол бир де кичинек сеспей турган.

Көчкүндөр Јайлуга једип келдилер. Койлор чедендерин санап калгандый, сүүнчилү мааражып, чедендер сайын таркап турдылар. Улустар јенил тынгылап, ээнзиреп калган айылына эски-сакызын ойто тажып, бойы-бойлорына согулыжып, айдыжып турдылар:

— Түймеен божогон, эмди амыр ла јадатан болзобыс! О-о, чаалта...

3. Бажалык

Орой күски күндөр турган. Јааштар јаап чөккөйлө, бир эментен кыскарып клееткен күндерди күстин баштапкы соокторына табыштырып берди. Энде ле берген јаландарда учарга

белетенип турган таандардын балдары чуркуражып турдылар. Тонголоок састарга амыраарга түшкен турналар айланыжып, бакалар кетежиңп базып жүрдилер. Агаштардын бүрлери күнүң ле сайын астап, кыштын келеринен коркуп тургандый, жолдор сайын тенигилеп, киретен жер бедиреп жүрдилер.

Эртен тура кыруга бүркедиңп салган жалаңдарга уйлар да күүн-күч жок чыгып турдылар. Жайы ла жеткерден качып, өлөң эдиңп албаганына улустар кородоңп, кыру баспаган ыжык жерлердин өлөңин, эмезе ойноготты кезиңп толгойло, четтердин будагына илип турдылар.

Жайлуны ажыра жаткан жаан жолло күнүң ле сайын кызыл черүлердин кошторы чөйилижиңп тургандар. Узак, жаман жолдон арып калган аттар, жуулажып арыган кызыл черүчилер өрө-төмөн өткүлөп, каа-жаада токтогылап, тилмештер ажыра журтта жаткан улусла арыган аттарын солужып турдылар. Олор коомойтый берген аттарын кош тарткадый атка солугылап, адын солуган кижиге үстинең эмеш акча берип тургандар. Жайлуның оок уулчактары жаандарының сөзин укпай, кызылдардын чураңазын угарга, ыраагынан айланыжып турдылар. Алтайлар адын толуп алала, алган акчазыла чай алып, кызылдардын арыктап калган аттарын дезе семиртерге албадаңып, база келетен кошторды сақып отургылайт.

Же жуу качан токтоорын кемизи де билбей турган. Карыган өбөгөндөр «кызылдарла жуулажарга кандый да Темир каан келип жат» дежиңп тургандар, же ол чын ба, төгүн бе журт ичинде кемизи де оңдобой турган. Кызылдарла кожо барган Жайлуның эр улустары: Кумдус, Октош, Октой, Санал, Жулдай оңондо өскөлөри жанбагандар. Актарла Мыйтуга жуулажып алала, ойто жанып келген кижин жаңыс Карачы болгон.

Арина энезиле экү уйының өлөңин белетеп, меестинг ойногодын, агаш-таштын ортозынан уй-кой жигедий өлөң бедиреп, айылында конбой, бир канча күн жерде конгондор. Жаан-Тайгадан түшкен кийининде Арина Одойды бир де катап көрбөгөн: туштажарга ой жок болгон. Адазы жанбаза, кургадып салган өлөңди кышкыда бойлоры тартарпа шүүжиңп тургандар. Олордын эки кып туразында көп оору улустар жаткан. Актардан качып, айылы-журтын таштайла, көп улустар бери келгендер, же жолой ооруга табартып, жадар жери жок болордо, Арина энезинин жөбиле олорды туразына жаттыргызып салган. Арина олордын тондорын ончозын сабуурла кактайла, оору улуска төжөк эдиңп кургак өлөңди полго төжөп берген болгон. Кандый оорула алты кижин ооруп турганын Арина билбей турган. Өлөң ижи божой берерде, Арина олорго суу экелип, азыктарынан курсак азып, олордон ырабай турган. Эңирлер сайын онту-сыгыт өткүрө ол кемнинг-кемнинг жаткан жери керегинде, жуучындап жат-

кан оору кижинин ачу-коронду жүрүмү керегинде уйкузы келбей тыгдап отуратан.

Одой десе кўнүг ле эгирде Аринага болужып, оору улустыг төжөк өлөгүн солуп туратан.

Оору улустар уйуктап калганда, олар экү көзнөктин алдына коштой отуруп, жылу кой терези желбер тонды жабынып ала-ла, жүзүн-жүүр коркымчылу көрмөстөр лө кижинин сүнези керегинде куучындажып отуратандар. Эңир жылдыс көдүрилип келгенде, Одой өрө туруп, жанарга мендей бергенде, Арина айдатан:

— Мында конып кал. Жаңыскаан коркубай канайып баратан? Мен сеге бир жаргак тон, бир кийис төжөк экелерим.

Көрмөстөрдөгү коркубай турган кижиге болуп, Одой жерге көзнөктөгү түжөлө, тыгыда кожондоп, кожонго божой бергенде, жөдүлдөп, тамагы кургай бергенде, сыгырып, Жайлуны өрө жүрө беретен.

Оору улустар жердин баштапкы тондогыла кожо жүрө бергендер. Кезиктеринин оорузы жетире жазылбаган да болзо, же кар жаап, кыш түшкелекте, жерине жедип аларга мендегендер. Арина ологго азык эдип курут жазайла, Одойды айылынан база курут уурдадып, ончолорун калганчы бурулчыкка жетире удежип салган. Оору улустар жүрө берерде, Арианын ологго үренишип калганынан улам кунугары баштаган. Одын кезип жүрө берген Одой база келбей барган. Ол кере ле түжине көзнөктөгү өткүлөп жаткан кошторды аяктап отурар болды. Энези десе айылынан төрт чыкпас, жаантайын оттын жаказында уйуктап жадар болгон. Удабай Арина тыг оорой берди. Энези коркыган бойынча Арианы айылына апарып алала, кызын айланыжып, жаантайын өбөтөнүн арбап турар болды:

— Аргазы-сүмези табылбас тагма, арасейге өткөнүп, тура туткан, албаты-жонун күүнүн бускан. Адакы учында эмди азыраган баламды базарга жастады. Акыр ла, ол жыду ийт айылына жанып көрзин...

Адазы жанып та келзе, энези нени де айтпазын Арина жакшы билип жаткан, же энезинин арбыжына каруу бербей турды. Энези оны турага бир де божотпой турар болды. Жарык жерге жадады деп, Арина унчугып ла ийгенде, энези катап ла өбөтөнүн айткылап, билинбей туратан:

— Туразы жок то жадып журтаган эдис. Обыс-жибис табылып, оорудан чыкпай бардыс. Акыр ла, ол жыду ийт айылына жанып... Жагыс балазын жастыра кылыкка база үредип алган. Жаткан журтын чачып ийеле, жанып келген, эмди жаман ооруга бастыра-ла, жадып жат. Жеткер Кадын ол жанынан келген каргыштан болды ба, карагайдан туткан турадан болды ба? Кайдан ла келди болбогой... Журтка барала, журтында не калбадын, балам, жатка барала, жадып не көрбөдиг, балам?

Аринанын оорузы тыгый берген. Эбире керектерди эдерге энезинин кўчи жетпей турган. Одынды Одой жарып, сууны база ол экелип турган. Оны эжелери жарыш эдип арбап та турза, же Одой туйкаазынан једип келетен. Удабай эжелери карындажын ээчий једип келеле, оны айткылап, јүзүн-јүүр үнденип, өзөкти өрө Одойды айдай беретендер. Учында улустаң уйалып, Одой база келбей барган... Арина үч конок оорыйла, эмеш оңдолып келген.

Бир кўн тўнде Аринанын уйкузы торт келбей јаткан. Ол јуурканынын алдынан колдорын чыгарып алала, айылдын те-жиктеринең чалып турган айдын јаркынын аҗыктап, та нениг де учун коркужы келип јатты. Энези туулактарын тōжōнип ала-ла, оттың айагында тўрўлип калган јатты. Чет одын ышталып, каа-јаада тырсылдап, оңомўк чогыла оңоктың јанында турган аяк-казандарды кызартып турды.

Арина јўрегинин согулып турганына чыдажып болбой, бажын өрө кōдўреле, каптарга јōлōй отурып, тышкары тымык табыштарды тындап отурды. Каа-јаада ийттердин јўргени ле тышкары акта јаткан уйлардын ўшкўргени угулып турды. Озōктин суузы бирде ыйлап, бирде јаш баладый каткырып, эмезе кандый да узун куучынын куучындап јатты. Арина суу-нын табыжын узаак тындап јадала, учында кōзин јумып, эмеш јўргўлей берди.

Кенете Јайлунын ийттери чуркуражып, кōп аттардын тон-док јерге тибиреп клееткени угулды. Качаң аттардын тибирти айылдын тōрине ле једерде, энези јаргак тондорды туура мер-гедеп, тура јўтўрди. Энезинин уйуктабай јатканын Арина јаңы-ла сезип ийди. Атту улустарды торсуктап келген ийт кенетийин комудалду канылап, кажапандардын кийини јаар болды. Узе-нилер шыңыражып, эр улустын эрмеги угулды. Кемнинг де кўчтў колдоры айылдын эжигинин тутказын тартып, ачып болбоды. Бектўлў эжик ажыра алтай кижинин ўни угулды.

— Эжигерди ачаар, улустар.

Туруп чыгала, эжик јаар ууланып јаткан энезин Арина қап-ра силке партала, шымыранды:

— Ачпа!

Энезинин тырлажып турган колдорынан тудала, оны бойы јаар тартып алды. Экинчи қапап эжиктең өскō, же база алтай кижинин ўни угулды:

— Уйде кижі бар ба, јок по? Коркубаар, кōбркейлер, не де болбос. Бис амыр санаалу улус.

Онон тыйтылдада каткырып ийди. Каткыны ээчий эжикке кемизинин де ўлдўзи согулды. Айылдын тōринен база бир кан-ча кижі тибиреп, эжикке једеле, эжикте турган улустаң тун-гак ўниле сурады:

— Не, ачкылабайт па?

— Ачпай кайда барар омор?

— Чирик айылдың чобраазын кодоро теер ийзең, пезин көң эрмектежер.

— Айылдап келген улус анайда кылынат па?

— Учаны ушпа жыдага сайала, кирбей.

Арина кайын адазынын үнин танып ийди. Тырлажып турган колыла энезиниң салбай, оны эжик жаар божотпой турган. Же энези эжикти ачарга албаданып турды:

— Бу бойыстың ла алтай улус туру ийне. Бис жаман керек эткен эмезис, жарык күн бу туру. Ачадым.

— Ачпа! — деп, Арина туруп јаткан энезине чыдап болбой салала, јайнай берди. Же энези Аринаны кайра тың ийде салып ийди. Аринаның күчи чыгып калган буттары ла колдоры курулып, бойы жаңгыртыктың кийини јаар тудунып болбой, араай ажа берди. Жаңгыртыктың учына бажыла эби јок түртеле, Арина туруп болбой, жаңгыртыктың кийининең база катап јук ле арайдаң унчукты:

— Ачпа! Жаман улус келген! Эне, ук!

Же эжиктиң күрчегі шыгырап, сарзулу кадкага келип тийди. Энези эжикти ачарга јетпеди; эжик кайра ташталып, эңгейижиң алаала, киргилеп јаткан улустар көрүнди. Мылтыктың оозын көргөн бойынча Аринаның энези тескерилеп келип, чакыга јөлөнө берди. Оның болгоно бергендий, ичкеери болгон бойынча айылдың одын јарыдып, көлөткөзи элбегдей берди. Кирип келген улустар карыган эмегейиниң отты эбири јайа тожоп ийген туулактарына отурбай, бут бажынан куучындажып турдылар. Оттың сыраңай ла јанында туйук жара сагалду, чала ортон сынду, жылтырууш курч көстү, орто јашка једе берген, мылтыкту эр кижі турды. Чала майчык бутту көлөткөзи айылдың аланчыгына илинип калган немедий, кийин јанында карарып турды. Ого коштой база бир канча улустар турдылар. Кемизи де казан-айактарга илинип, нени де бедиреп турды. Аринаның энези чай азарга көрчондой берерле, туйук сагалду кижі колыла јанып унчукты:

— Чай аспагар. Бу мында слердиң кудагајаар ла күйүгеер туру.

— Јакшы јадаар ба, кудагај? — деп, бу ла ок өйдө улаадаң кыјырууш үн угулды. — А кудагај өбөгөн кайда?

— Кудагај өбөгөнди кудай билердең башка — деп, энези чөйгөнгө сууны ажыра уруп, жаруузын берип турды. — Кем билер оны. Кажы теній бергенин кем билетен?

— А бу мениң келдим не көрүңбейт? — деп, ол ок кыјырууш үн улаадаң угулды. Кудагајым кызылдарды ээчиде тастаракај чылап једе берген дежет, а келдим кайда болотон?

— Келдигерди кем билзин, калак — деп, энези, ийттерге курчаткан болужы јок тұлкү чилеп, отты айтаныжып турды.

— Барган журтын чачала, тенний берген деп уккам, батазын, карын слер билер болбогойыгар?

— А келдим айылында жүрү деп айдышпай кайтты — деп, кудагай айдала, караңгуйдан чыгып, оттыг айагына жууктап келди. Түлкү бычкак бөрүгинин алдынаг кејегези чычандап, жангыртыктардыг кийинин аҗыктап керий базала, коштой-коштой турган тере каптарды үлдүзининг учыла сайып көрүлө унчукты:

— Куда өбөгөннин каптары кызылдардыг јөөжөзинег торт кыйын јадып ийген эмтир, уулдар. Ачып көрзөөр, уулдар.

— Туйук сагалду кижн туулактыг үстине байдастанып оту-рала, уруп берген чайды шолурада ичип отурды. Арткандары ончозы бут бажында турдылар.

— Айдарда, апшыйапаар актарла жуулажып барган дедее-р бе? — деп, туйук сагалду кижн чөйө үнденеле, терин арлап, айагын оттыг јаказына меч этире чачала, өрө егил туруп чыкты.

— Қалак — кокий, кызыл да болбодыс, ак та болбодыс, амыр ла јаткан улус эдис — деп энези нени де сезинип, тили кабышпай барды. Туйук сагалду кижн куулы кагзазын табы-ланып азала, кагзазын отту турунла камызып унчукты:

— Кызыл бөстинг кыры слердинг эжигеердег кыйа өтпөгөн дежет, је слерле төрөгөн кижн куучындашкай. Бис таг атка-лакта, Қайынчынынг орустарына база айылдап барарга мең-деп турган улус эдис. Аттарыпар минигер.

Ончозы бойы-бойына согулыжып, эжик јаар бастылар. Улус караңгуйда эжикти таппай, одындарга илинип, сарзулу кадка-га табаргылап турдылар. Куда өбөгөн Арианыг энезине жууктай базып келеле, эрмектенди:

— Је кудагайымла, байла, Чуйдынг өзөгинде туштажар бо-торыс, а келдим кечүден кечісей кайда барар ол? Је јакшы болзын!

Оног үлдүзин араай јангыј тудала, кудагай эмегенди чала кыйа чаап ийди. Арианыг энези эрмек те айтпай, керек десе Антобой до, ойноп турган јаш баладый, оттыг айагына араап келип отура түшти. Энезин көргөн бойынча, Арина јангыртык-тыг алдынанг эрмектеп чыгала, энези јаар болды.

Аттар тибиреп, камчылар тарсылдап, ырай бердилер. Не-ни эдетенин Арина билбей турды. Улдүниг миизни энезининг сол белин јара кезип түжеле, төжин кечире жүре берген эмтир. Ол энезин јангыртыкка јетире сүүртеп барала, оног күчи јетпей бойы база санаазын ычкынып ийди. Санаазын ычкынганынан улам, олор экү коштой таг атканча јаткандар. Јагыс ла түш-ксерн жуук келген улустар энелү-кыстуды эки башка јатыргы-зала, курсак азып азырагандар. Энези торт курсак ичер арга-

зы жок болгон. Ол онойып үч күнгө чыгара жадала, төртинчи күнде тыныжы соой берген.

Бүрүңкүй, чыкту күн турган. Сыраңгай ла эртең турадаң ала соок салкындар Жайлуның бажынаң согуп, энгир киргенче ле токтобой турган. Желбер, жемире тартылып калган булуттар айылдардыг сыраңгай ла үстиле салактажып, тайгалар жаар чөйилижиб бараттылар.

Карамай өбөгөн межикти жазайла, жандаган агажының таппайын күйдүрүп салган одына тышкары жылынып отурды. Улустар айылдың ичинде казан азып, жада калган кижинин бажына одоштой арчын күйдүрүп салдылар. Ончолоры араай куучындажып, жер казарга барган уулдарды сакып отурдылар. Урган курсакты карыгандардаң өскө кемизи де ичпей турдылар. Жер казып барган уулдар удабай Одойго баштадып алала, ойто келдилер. Уруп салган айагын ичпей, ол энезинин жанында отурган Арина жаар кылчайып көрди. Көзінде жажын көрүп ийеле, ого кандый-кандый кару сөс айдарга тура-ла, тидинбеди.

Чайдың кийининде улустар сөөктор жаар чөйилишти. Межикти торт карый берген өбөгөндөр апардылар. Каа-жаада межикти эптей тудуп аларга оло токтой түжүп турдылар. Межикти ээний Жайлуның улустарынаң башка тилмештү эки орус кызыл черүчилер клееткендер. Олордың кошторы суу-ның жанында турган, бойлоры десе аттарын амырадарга конгылап жаткан. Партизаньның үйин жууп жаткандарын оло уга-ла, кожо жуушсын деп, эки кызыл черүчини ийгендер.

Качан карыгандар межикти ороныг кырына түжүрүп ле ийерде, орус черүчининг бирүзи тилмешке та нени де айдып, межикке уулап турды. Орус тилди билетей тилмеш турган улустарга унчукты:

— Акыраар, улустар! Межикти түжүрбегер. Жаан киж и эр-мек айдарга туру, уугар.

Кызыл черүчи гимнастерказының курын сыймай тудала, сүүри шлемын колына түрө тудуп, оны аяктап турган улус-ка баштанып унчукты:

— Нөкөрлөр, слер партизаньның үйин жууп жаткан деп уга-ла, коштыг жааны биети кожо жуушсын деп жакылта берген.

Улус андобой турган «совет», «комитет», «ээжи» деген сөс-төрд и тилмеш жартап берип турды.

— Нөкөрлөр! Кызыл Черуниг комитеди сүрекей жаан неме. Комитет жуушсын деген согында, жуурга болужар жагду неме. Жарт па, нөкөрлөр? Актардаң бч алар керек деп, бу жаан киж и айдат. Комитеттинг сөзи ондый, нөкөрлөр. Жарт па? Сурак бар ба? Сурак жок болзо, бу партизаньның үйин жууп салалдар.

Тоң кату тобырактар межикти түргөн токулдадып, оны там ла көмүп браатканын Арина ороныг кырына отуруп алала,

унчукпай көрүп отурды. Узун кресттин төзи тобыракка көмүлүп, там ла кыскарып клеетти. Темир күректер оок таштарга табарып, тунгак жаңыланып турдылар.

— Энегнниг кийининен ары бир ууш тобырак чачып ий, балам—деп, кандый да карыган эмеген Аринага энчейип келеле, кулагына шымыранды. — Ол жерде шыразы жок жүрзин.

Арина соок балкашту тобыракты араай ууштап алала, оро жаар чачып ийди. Чачкан тобырагы кресттин сырагай ла төзине барып жапшынып калды. Удабай оро түргөн толып, жердинг үстине чокчойып келди.

— Адазы келзе, байла, чедендеп салар болбой—деп, улустар бойлорынын ортозында куучындажып, кагзаларын азып, тагкылап отурдылар. Онон ончозы таркап, журттаг соок чыгаргандары ойто айыл жаар күүн-күч жок үшкүргилеп, бир эмештен араай, табылу жуулыжып турдылар.

Салкын там ла тыгып, желбер карагуй булуттарды тайга жаар там ла түргөнде айдап отурды. Арина айылына улустыг энге учында жетти.

Ижин иштеп божогон улустар оттын айагында эбире отургылап алала, чайлап отурдылар. Арина төжөгине жеделе, нени де сананбай, жуурканыла бүркөніп алды.

Эртенгизинде коркуп айылына конбогон Арианы Октоштыг үйи бедиреп таап алала, оны колынанг жединип, мекелеп тургандый айткан:

— Адаг жанганча, бистинг айылда жат, балам. Уйыг кайда?

— Күрең уй та кайда-кайда барган, жок.

— Тирү мал кайда баратан ол?

— Та.

— А Кадын ол жанынанг улустар келерде, уйыг чеденде бедир?

— Эйе.

— Эртен тура уйыг сааган бедир?

— Жок.

Же, айдарда, эмди күрең уйды бедиребе, балам. Күрең уйды кайын энег саап отурган болор. Тегин жерге бедиребе.

Арина кыжыла Октоштордыг айылына жаткан.

Жаскыда күүк ай жагы ла кирип турарда, адазы Жайлуга жанып келген.

4. Б а ж а л ы к

Же Арианыг бир де кичинек немени ундубаган ойи — ол качан Туулу Алтайда жагы ла коммуналар, онон колхозтор төзөлип турар тужы. База бир ундулбаган керек Алтайдыг тууларынын көксин улустар динамитле аттыртып, Монголия-

га јетире шоссейный элбек јол салып турган тужы болгон.

Арина алдынаг айылду, бир кыс балалу. Обьогонин Одойды колхоз город јаар үредүге ийе берген. Јайлуда школ ачылган, Арина ол школдо. Карыган улустаг ала јаш улуска јетире иштиг кийининде ончозы баштапкы ла катап колына бичик алып тургандар. Эмегендердинг школго келер күүндери јок то, болзо, је келетен јагду неме деп, энгир киргенде ле, тондоры калырап, једип келетендер. Уредүчи болуп турган соок чырайлу, каткак сынду Калтар Караевич анчадала сөс укпас калырууш эмегендерди адылып туратан.

— Слерге мында казанду чорго јок, тапкы тартпагар! И-й, культуразы јок улустар! — деп, ол кезикте колында линейказын алдында отурган эмегеннинг сырагай ла магдайына жууктадып келетен. Эш-неме ондобос уур тѳгѳш. И-и-й! Бу кандый буква?

Эмеген полго шайт этире тѳкѳреле, кѳзин сыкыйтып, тумчугын јегининг учына арлайла, бичикке там ла жууктап, буквыны таныбай салала, кайа кѳрѳп айдат:

— А бу кандый бухпазы эди, кудай, болушсаар, улустар. Кѳзим чек эш-немеге јетпейт, удабас агтарылатан кижѳ болбойым, аа?

Улустар удур јиркиреде каткырыжатан. Калтар Караевич линейказын столго мергедеп, ручказыла чернитаны тыг сузала, јаан журналга бичип салатан:

— Јыжлакова Јыжмайга энг коомой темдек. Бу кандый буква, кем айдат?

— А!..

— У!..

— БЭ! — деп, анаг-мынаг ѳндер угулат. Кемизи де чике айдып болбойтон. Учѳ-учында та кемизи де буквыны танып ийген кийининде Калтар Караевич терин арланып, отургышка отуратан.

Буква таныбаган Јыжмай эмеген кенетийин кемнег де суранбай ѳрѳ турала, ѳдѳгин сѳѳртеп адала, эжик јаар базып ийетен.

— Кайда браадыгар?! — деп Калтар Караевич ачынганынаг ичи арай ла јарылбай сурап, — кайра базыгар, столго отурыгар — деп јакылта беретен.

— Кѳк тенгери! Кижѳ отко казан азып койоло, бого канказын отурат, кудаймай? — деп онызы арбанып, кѳѳн-кѳч јок столдыг кийинине катап келип отуратан. — Акыр, бу мениг кангам кайда баады, кѳѳркийлер? Калтар чыга берерде, калтадаг бу байала чыгарып алган эмес бедим.

Бухпала кожо булгала бердим эмеш пе?

— Мында кангалу отурагарга казанду чорго јок!

— Кѳк јарамас, мынаар неме дийт?

— Тескинбей, кезде-ери чык!

Кезикте уроктор онойдо божоп туратан. Же андый да болзо, улустың бичикке үренерге албаданып турганын кезикте көрөргө коркушту болгон. Бир катап урок айдарга аксак Жанчык чыгып келген. Жайлунын ичинде оноң аңчы уулдар табылбайтан. Ол буквалар ээчий букваларды танып, кезикте үредүчининг болужыла танып, бойынын жүрүминде баштапкыла катап бир эрмекти учына чыгара кычырып ийген. Оноң журугуыла стол орто келип соголо, школдың ичин торгултып ийген:

— Тьфу! Ол тужында кычырып билген болзом, койойм төгүндөп болор беде? Мен эмди ончозын билерим! Же кемигер мени төгүндөйт? — деп ол журугуыла көксине согунып, токунап отурбай, школдың ичиле тескинип турган. Улустар ичтери жарылып брааткандый каткырышты.

Эртениги күнде бир тажуур аракы алып алала, бир кой сойып алала, Калтар Караевичтин айылына Жанчык айылдап келген.

Арина түжиле колхозтың жалаңында иштеп, балазын кайың энезине таштап ийеле, бойы школго келетен. Эгирлер сайын школдың эжигинде ойын, каткы болуп туратан. Одой бу ок школды божодоло, жаан үредүлү жерге, город жаар жүре берген. Арина оныла ичинде каран маргыжып, школды канайтса да божодып аларга албаданып турды. Адазы үренип болуп жадала, колхозтың жылу жажагандарын тударга жүре берген; онын учун кызынын жаңы туткан айылына каа-жаада ла жолой кирип баратан.

Бичикке үренери күч, недең де күч! Эки буква танып терлегенче, Аринага эки жүс сноп буулаза, жеңил. Көп келиндер школго ойноп ло аларга болуп келетендер, же Арина бичип, кычырып албаганча ла школдың эжигинең ырабас деп, бек сананып алган болгон. Жаскаары ол оок балдардың букварын да кычырар боло берген, же ол ого сүрекей ас. Одой оноң артык билер, а эмди эр улустан үй улустар артнас учурлу: үй улустар эмди эр улуска тен.

Одой эзенде жанып келзе, Арина десе колхоз ичинде эң артык мергендүчи, эң артык бичикчи болор. Бойынын санааларын сүрүжип, Арина канатту куштый болгон. Түжиле иштене-ле, ол айылынан чала ажанып, школ жаар мендейтен. Кайың эжелери, Каргаа ла Жыламаш, Арианын школго барарга мендегенин көргүлөп, кыйгастангылап, унчугыжатан:

— Бу отко-сууга не түжүп браадың. Ойын-жыргал жүүниңге канайып тийбейт?

— Ойын-жыргалга брааткан кижи жок — деп Арина унчугып ийгенде, Каргаа ла Жыламаш отко түшкендий, жалактажып чыгатандар.

— Јаш баланды чачып ийеле, жалаң төмөн незин браа-
тын? Сениң баланды кем көрөтөн мында? Эринг жокто, эбин
табылбай барды ба? Отко салар одын жок, сузуп ичер суу
жок — бу не жадын!

— Одынды, сууны үйде отурган улус экелзе кайдар? —
деп Арина удурараай унчугып ийгенде, Каргаа октолып чы-
гатан:

— Отурган улуста иш жок по?! Обың-жибин табылбай
ла бардыг ба? Одой кирези болорыг ба; ол кирези акча иш-
тееринг бе? Турпаны ээчип муганба, куркуныг чыдашпас.

Арина кемзинип, кайын эжелерине удур эрмек база айт-
пай, школго жүре беретен. Школдог божойло, жанып келгенде,
эжик бектүлү турар болгон. Ол сакып болбой, бура соголо,
кечүни кечип, адазынын айылына келстен. Адазы Санал бу
өйдө жаантайып тышкары жагыскан танкылап отуратан.

Кызын көрөлө, ол бажын араай буруп, кызынын келгенине
бир де сонуркабай, унчугатан:

— Айылындагы улус уйуктап калган ба, кандый?

— Мен мында конуп алар ошкожым, айылдагы улустар
ончозы уйуктагылап калган, ойгозорго эби жок болды — деп
Арина, адазынын катуу кийис төжөгине уйуктап алала, эртен
тура ишке катап ла жүре беретен.

Бир катап Арина онойдо ок адазына једип келерде, адазы
тышкары танкылап отурган. Арина адазыла араай јакшылаш-
ты, је онызы унчукпады. Онон танкылап божойло, уур үшкү-
рип, Арианы бойына кычырып айткан:

— Јайлуныг ичинде кандый кижии мени коптогон, сен би-
леринг бе, кызым?

— Не болгон, кандый коп? — деп, Арина чочый берген.

— Кем де мени эки кып туралу кулак кижии болгон деп
коптогон, эртен, байла, милиция келер. Эртен келбезе, сонзун
келер.

— Ада, сен партизан ийенг!

— Кезик улустыг кылыгыг сен билбес бединг, балам?
О-о јайла! Бирүзи өрө өзүп клееткен болзо, арткандары онын
јолына чакпы салып койор, эмезе армакчыла мойынынан тө-
мөн тартып алар...

— Партизанга жүреле, канайып бир де бичик албаган?

— Бийлерле јуулажып жүреле, бичикти кем сананат дей-
зинг, кызым... Не, айылында улус база уйуктап калган ба, кан-
дый?

— Эйе. Та незин уурдадарга коркып турган улус болбогой,
билбей жадым. Эки сагысканын кылыгы жүрегимди торт јиди.
Үйге кирип уйуктап ал — деп адазы айдала, отурган јериненг
турбай, кызып калган кагазын катап ла азып, санаага бас-
гыртып салган отурды.

Арина адазын калганчы катап көргөни ол ло болгон. Ол эмеш корчойып алала, одындардын үстинде отурган. Кангазынын кызарып жарыган оды онын толу күрөң чырайын, кара сагалын жакшы жарыдып турган. Энези өлгөн кийининде ол унчукпас боло берген, жанып келген кийининде адазы улусла торт куучындашпас болгон. Каа-жаада ла Аринанын кичине кызын эркеледип, ол нени-нени айдып отурар, онон ойт ло унчукпас.

Бүгүн ол кызыла баштапкы ла катап куучындашкан. Арина конуп алала, ишке жүрө берген.

Эгирде адазынын сезингени керегинде куучындажарга ол база катап келерде, адазы үйдө жок болгон.

Санал партизандарга жүрөле, өскө каанла тил алышкан деп, Жайлунын бир канча улустары бойы-бойларынын ортозында куучындашкылап, көп сабазында жүзүн-жүүр немени бойлоры сананып таап турдылар.

Арина школын таштап, улустардын ортозына көрүнбөй барган. Жалаңда жагыскап иштейле, эгир кирип келгенде, үүрлежип клееткен келиндерге кожулбай, өскө жолло жагыскап келетен. Сок ло жагыскап артып калганын сезинип, же улустын көзине ичинде сананган санааларын көргүспөй, омок кижин болорго албаданып турар болды. Адазын айдай берген кийининде айылдын ичинде улустар эмди кемнен де коркубай баргандар. Жарым жылдын бажында Карамай өбөгөнниг сөөгүн жууп салдылар, онон башка айылдын ичинде бир де солун жок болгон. Кайын энези жаантайын оорып, эки кызын арбап жадар. Каргаа ла Жыламаш энезиле керишкилеп ойди өткүргилеп турган. Арина Одойдын жанарынан өскө жердин үстинен артык база нени де сакыбай барган. Бош өйлөрдө үч жашту кызынын кийимдерин жууп, көктөнип, Одойго кару писымолор ээчий писымолор бичип, өйлөрдө жүк ле арайдаг өткүрүп турган.

Азыйдагы башталган элбек жүрүмүнөн туура артып калала, ол айылынан чыкпас боло берген.

* *

Каргаа ла Жыламаш Одойдын садып экелген кийим көктөйтөн машинасын блаажып, жаантайын кырмактажып отурар болдылар. Аринанын адаанын кайын энези кезикте алып ийгенде, Жыламаш ыйлаганча онын үстине баратан:

— Кулактын кызы биске кандый жакшызын жетирген чилеп адаанын алады? Аргазы табылбас келдин учун албаты бистин кыйа көрүп жат.

Энези база тилден калбай, удура туруп чыгатап:

— Эр жажына эрге барбай, эжигимде не отурыпар? Кеде-ри мынан чыгыпар!

— Кей келдинди сүр. Бис карындажыстыг акчазыла да жарыс! — деп, эмдиге јетире керишке киришпей отурган Каргаа кыйгырып чыгган. Эмди Јыламажы токтоп, Каргааныг калактайтан өйи болгон.

Кериш тыгып, сөстөр кайнап ла келгенде, Арина кызын јединип алала, жарка јаар чыга беретен.

Кызыла экү ағаштардыг ортозыла баскындап, токунап алала, ойто энгиргеери түжүп келетен.

Јай једин келген, күүктер жарыш эдип эткилеп турган. Удабай ла Одойдыг јанып келетен өйи болгон. Арина иштиг кийининде кызын азырап салала, бойы күнүг ле сайын өзөкти өрө келген јолдо Одой көрүнип келер болор бо деп, көзпөктөг көрүп отуратан. Јылу јайгы энгирлер јалагдарда өлбөгнүг јыдыла, бөдбөлөрдиг кожоңгыла толуп туратан. Мындый энгирлерде Арина адазын, эмезе энезин ол кичинек тужында айылдыг кийининенг кыгызып, оморды канайда коркудуп, баштактанып туратанын эске алынып отуратан. Ол тушта Арина нени де билбес тенек болгон, эмди онын ончозын эске алынарга неден де кару, јуук, јакшы билдиртип туратан.

Каргаа ла Јыламаш аскан аракызын ичкилеп алала, кожоңдожып, Јайлуны өрө керип, төмөн керип туратандар. Јагыс та омор экү эмес, је Јайлуныг улузы бу өйдө ончозы аракы азып, аарчы чыгарып турган өй.

Бир күн энгиргеери Арина иштег божойло, көктөини отурарда, шулурап ойноп турган кызычагы көзпөкти алаканыла токтоп, кенейте кыйгырып, секирип чыкты:

— Ајам, ајам!!

Арина көктөп отурган кийимин чачала, көзпөктөг карап ийди. Чындап та, јолды өрө колында чемодан тудунып алган Одой базып клеетти. Арина сүүнгениненг кыйгырып ийген бойынча, кызычагы кучактанып, үйдег чыга јүгүрди. Айылдагы улустардыг керижи токтоп, ончозы шакпыража берди. Кайын энези толбогон чапчагында чегенди шыбап, Арина дезе суу тажып, јүгүрүже бердилер. Каргаа ла Јыламаш карындажынаг көзин салбай, Одойдыг арыктап калганына онтожып, уур ағаштаг эдилген чемоданын кодоргылап турдылар:

— Ба-таа, карындажыс, сен кайткаг? Бош карарала, кичинектеп калган! Је үредүүг кандый барып јат? Качан иштеп чыгарыг? Ба-таа, бу сен чын ла канайып калган, карындажыс?

Одой эјелерининг эркезине јажыркап, јаңыс ла каткырып турган. Эки эјези карындажын кучактай алала, ого кыймыктаарга да бербей турдылар:

— Бу канайып бош јенгилип калган? Куда-ай, кудай! Бу чайды, немени жапшай кайнатсаар, улустар. Слердин ажаарды сакыган кижини торолоп өлөр болбой.

— Бу платьяны кемге алган, карындажыс, меге ле ой кийим эмтир. Бу шал, байла, энемге болбой кайсын.

— А бу не? Бу кыска алган платья эмтир. Бери кел, балам, платьяг кий, энемди көрбөгөн чилеп, жикпезинег не илинип калган туруг анда? Бас бейин!

Учында казан чыгып, чай кайнай берди. Ичип ийген ара-кызынан Одой чала эзирип, эжелеринин эрмек-куучынынан бажы айланып отурды. Арина Одойло экү жагыс ла орынга кожо жадала, солундарын угушкан. Одой жаш бала чылап уйунинг төжине магдайыла сүзүп алала, көп куучындажып болбой, уйуктай берген.

Эртең тура Арина эрте турала, чайды азып, курсакты кайнадала, ишке жүрө берген. Эгирде жанып клееделе, эзирик эжелери эжиктинг алдында бийелегилеп тургандарын көрүп, айылына кирер күүни келбей барды. Одой база жаан эзирик ара-кыдап турган улустардын ортозында каткырып турды. Уулдар оны колтыктап алган, кожондожып брааткан келиндерди ээний айылдадып брааткандар.

Одой жанып келгенинен бери алты күнге жууктай берген, же олар эмдиге ле жетире жакшы куучындашпагандар. Жайлунын ичинде эң баштапкы бичикчи болуп келген Одойды кажы ла айылдын ээзи айылына кычырып, күндүлөп турган.

Каргаа ла Жыламаш карындажынан салынбай, кожо ло салгылап турдылар. Одойдын эмен кубулып калганын Арина ичинде сезип турган. Же санаазын ого айдарга болуп албай турган. Ого үзеери ойлөр база жок богон.

Бир күн эртең тура Одой уйкудаг турпалакта, Кумдустын эмегени Одойды келип чай ичсин деп кычырып келерде, Одой Аринага айткан:

— Же ижинди ташта, барып чай ичеелик.

— Барар күүним та нениг де учун келбей јат. Јагыскан бар. Сен үредүдөг келген бичикчи кижил... мен кем?

— Онызы чын, же кожо бир күн жүрзег...

— Эдилбеген иштер көп, эдер кижил жок... Алдырбас, бойыг бар... Эжелеринг баштагай...

— Чындап, мен сеге бир шүүлте айдарга санагам!

— Кандый шүүлте болды?

— Орус деревнеге барып јадар күүнниг келет пе?

Одой таңкылап, тураныг ичиле ары-бери базып турала. нени де шүүнип турала, оног унчукты:

— Кандый да болзо, анда шоссеиний јол, машиналар, клуб бар. Мен анда бир орустыг туразын аларга, јолой клееделе, куучындажып койгом...

— Арина өбөгөнниниг санаазын жакшы ондобой, чала кайкапанду сурады:

— Сен кандый башка сөстөр айдадың. Бисте удабас клуб,

библиотека болор. Тракт јол јок то болзо, мында да коомой эмес ийне.

— Анда көп алтай улус жадып јат... Анда культура, а культура јок јерге јадарга меге кўч болор. Баланы база јакшы үредип алар керек. Анда алтай школ база ачылар дежет..

«Одой кандый да болзо эки жыл городто үренген, менең көпти билер, нени эдетенин ол бойы јакшы билип турган болбой» — деп Арина ичинде сананып, орус деревнеге көчөргө јөбин берип ийди. «Оноор көчүп алзам, карын јакшы болор, амыр јадарым, баланы ясляга берип ийерим» — деп ичинде сананды.

Эки неделениң бажында Одой бир уй, ого үзеери эмеш акча кожоло, орустың туразын садып алган. Тартып апаратан немелер көп јок болгон. Керектерин аайлап сатала, Одой эжелерине баштадып алып, јайыла аракыдап, андап өйлөрдү өткүрип турган. Колхозтың председателиле экү таң атканча куучындажып, јадын-јүрүм керегинде сөс блаажып, көзөр ойногылап туратандар.

Одойдың үренип баратан өйлөри бир эменштең онойдо жууктап ла турган.

Учында Одой Аринала экү, энезиле, эжелериле, јаткан айылдаштарыла эзендешкилеп алгылайла, кызын кучактангылап алып, јойу базып ийгендер. Јайлуның улустары јаандарынаң ала јаштарына јетире ончозы оморды алтыгы төггө јетире үдештилер. Келиндер балдарын кучактангылап алган, карыгандар оок балдарын једингилеп алган — ончозы оморды ээчий бастылар. Ийттер ле оок уулчактар ончозының алдынаң ойногылап клеетти. Колхозтың председатели орто јашту, суйук эрий сагалду кижии Одойды колтыктап алган эмеш калангы јайнап клеетти:

— Колхозто ат јок чылап јойу браадың ба? Кандый ат керек, јакы.

— Бу мениң энг баштапкы үренчигим! — деп, Калтар Караевич улустардың ортозынаң кыйгырып турды. — Јайлуның улустары бичикке үренип албаганча ла, Јайлудаң чыкпазым!

Улустар каткырыжып, ичинип ийген улустар дезе колтыктажып алган, кожогдожып ары-бери јайканыжып турдылар. Одой ло Арина база катап јакшылажып алала, төгди төмөн базып ийдилер.

Одой кызын кучактанып алата, үзүги ле јок кокурлап браатты.

Катап өзүп келген јажагдар бир аай, түп-түңгей толкууланып турдылар. Чичке кара јол јалагдардың ла кобылардың койу өзүп турган чечектеринне ле көк өлөңдөрине чоғүп, кезикте тыйрыйып, ыраакта боочылар јаар чөйилип браатты. Боочылардың ары јанында мөңгүлер аяс күнге јалтыражып, јар-

кынду тегеридеги бир де кичинек айгыланбай турдылар. Кажы ла жыраа, жымжак өлөгдөрдүг ортозы кушкаштардыг үнине торгуланып, јарт угулып турды: «чио-чио чир-р!! Туйт, ту-уйт!»

Туулардаг келген серүүн салкынга Одойдыг койу кара чачы јайылып, бойы күннинг коркушту јаркынду чалып турган јарыгына чыдашпай, көзин эмеш жуурып алган, каткырып брааткан. Ол јенгил эгиллип, чечектердин сырагай ла јакшызын талдап үзеле, куучынданып брааткан адазына түгей кызына берип, бойы аракы ичпеген де болзо, је јаан калагы кижиге түней элбеде алтап браатты. Ого брааткан чичке јол тапчы болгон чылап, ол эгиллип турган койу өлөгдөрдү, чечектерди, эмезе катап өзүп клееткен балтыргандарды жыга базып, нени де ајаарбай брааткандый болгон. Онын күнге јалтырап брааткан бек тиштерин Арина тууразынаг каран ајыктап, санаанып браатты. «Кичинекте өги јок кара неме болгон, эмди көрзөг, кандый сүрлү, кандый бөкө»...

Арина удур соккон салкынга, эбуре јаткан јалаңдарга, кушкаштардыг кожогына база сүүнип брааткан. Оныла кожо Арина мынайда јер-алтайдыг учы-түбине де јетире кожо баргадый...

— Ба-таа, өлөгнниг койузын! — деп, Одой элбек јалаңды эбуре ајыктап көрөлө, јаш баладый сүүнип турды. — Мында кемниг показы болгой не?

— Колхозтыг болбой, эмди кемниг болор? Улустар алдынаг показын өскө јерде эдер. Эмди бу јер колхозтыг. Сен балага јаш чечек бербе, оныла ол түгейле ойноор эмес.

— Алдырбаас, јалаң элбек, чечектер көп.

Кайыңдардыг эдегинде турган сок јаңыс кайаныг алдынаг чорлоп јаткан кара суудан олор ичип алаала, уйуктай берген кызын кайыңныг көлөткөзине салып амырап алдылар. Одой өрө турала, кокурлап унчукты:

— Суунын јакшызын! Баргалакта, база ичип алайын.

Кызы ойгонып келеле, адазына өткөнип, кара сууны чичкечек комурпайла соруп ичеле, оног айтты:

— Је барактар!

Оног Одой ло Арина изүге катап ла терлеп, кају, бийик боочы өрө бир де јерге амырабай, чыгып келдилер. Тургуза ла серүүн салкын олорды катап ла кучактай алып ийди. Одой кызын колынаг түжүрип ийеле, терин арланып, эбуре ајыктап турды.

— Ба-таа, туулардыг элбегин! — деп, ол тууларды јагы көргөндий ајыктап, чочыган кижидий, араай кыйгырып ийди. Арина бу боочыга база баштапкы катап чыгып келгендий, тыныжы бадышпай, Одойло кожо ичкеери тууларды ајыктап турды.

Олордыг алдында чаңкыр ышла тартылып калган туулар, суркурашкан чичке мөңүн учуктый сууларлу күрен-јажыл

јаландар, көлдөр көрүнип јаткан. Јаландардыг ары јанында катап ла көгөлтирим туулар, оног ары база ла туулар, мөнгүлер, булуттар... Одой учарга турган кан-кередий, күчтү колдорын кайра бөкөйтип алган, ыраакта јалтыражып турган мөнгүлерден көзін салбай, үйін, балазын ундуп салган кижидий турган. Арина ого коштой турала: «Байла өскөн јерине кунугып калган болбой кайсын» — деп сананып турган.

Оныг бажы араай айланып турган. Оног калганчы катап кайа көрди. Кичинекте ойноп жүретен јерлерин, адазыныг аш салатан, је эмди өлөнгө бастырып салган кыразын тургуза ла боочыдаг танып ийди. Элбек кырдыг јайа тудуп берген эдегинде айылдар, отоп жүрген уйлар, койлордыг үүрлери көрүнөт. Туку ондо, чөйлип брааткан кырлардыг эдегинде Аринаныг эненин сөзгө... Оног ары көгөрип јаткан кобыларда Арина адазыла экү өлөг чаап туратандар...

Арина турала, адазын база эске алынды. Эмди ол кайда да ыраак, Арина качан да көрбөгөн, Ак талайдыг јарадында канал казып јат. Бу јаткан јерине ол ојто келер та јок, онызын ол билбес...

Нениг де учун ого кенетийин кунукчыл табарып, жүреги эмеш ачып турды. Ол онојдо сананып, Одойдыг сојоктой түже бергенин сеспей калды. Одой кызып жүктенип алган, таштаг ташка секирип, кайаныг алдынаг кыйгырып турды:

— Јаан јолло барган улусты озолоор жерек, капша-ай!!..

Арина калганчы катап чыккан-өскөн јерине јабыс энгилип, алкышту сөзін айдала, оног бурулып, Одойды ээчий боочыны төмөн жүгүре берди.

5. Б а ж а л ы к

Түрген Себиниг јарадын өрө, кырды орой келген шоссе јолдыг сырагај ла јаказында, бийик эмес төгдө јарык көзөктөрлү эки кып кичинек тура туруп јат... Себиниг чакпынду суузын јакалай турган апагаш јодраалар күскиде баштапкы ла катап школго барып јаткан кыс балдардый. Сууныг ол јанында кају кырда карагуй, койу карагайлар. Себи түнн-түжиле бойыныг тилиле куучынданып, кезикте чугулду арбанып, кезикте јаш баладый каткырып јадат...

Аринаны орус колхозко кожуп алгандар, ол эмди јаш бозулар азырап јат. Аймакта ол фелдшерлердинг курсына үренип келгенинег бери оныг ижи көптөй берген. Онојдо ок ол көп орус келиндерле најылажып алганынаг бери ого јангыскаан јадарга кунукчыл эмес болгон. Орус колхозто көп алтай да улустар јаткан. Арина иштег орой јанып келеле, уйкузы јаантайын келбей турганынаг улам, Себиниг куучынын, эмезе оромдо ойноп турган чурананыг үнүн тыгдап јадатан. Дерев-

нениң ортозыла өткөн шоссе жолдо күнүң ле энирде келиндер, кыстар ла уулдар жуулыжып туратандар. Чуйдын жолында көрүнип келген машиналар ончо улустарга солун болгон. Машинаны көрөргө болуп, жолдон туура жаткан алтайлар өпөтийин атту келеле, трактыг кырында машина сакып отуратан учуралдар ол өйлөрдө солун эмес болгон. Жаңы жүрүмниң албатыга берген кажы ла сыйы улустарга солун, жаңы неме болгон.

Арина солун айалгаларга, солун улустыг ортозына түргөн үрениже берген. Балазын айыл сакып турган карыган эмегенге таштап ийеле, ол орус келиндерле кожо кезикте ойын-жыргалга да келип туратан.

Бир канча айлардын бажында бийени орус келиндерден ле коомой эмес тебетен. Кожо иштеген Дуня оныг эн ле жуук үүрези боло берген. Олор экү бош өйлөрдө бойы-бойлорына айылдажып, нени эдетендерин кожо жөптөжип, көп сабазында бойлоры керегинде куучындажып, өйлөрдн өткүрүп туратандар.

Евдокия Ивановна деревне ичинде эн артык көкчи болгон. Ариша онон көктөөргө үренип, бир канча орус кожондор до үренип алган. Арина дезе Евдокияга бозуларын канайда азырап чеберлейтенин жартап, кезикте айдарга сөзи жетпей калганда, бойы эдип, көргүзүп турар болды. Евдокия Ивановна база бир балалу болгон. Обөгөнн колхозто плотник болуп турган: бойы кокырчы ойынчы кижн болгон... Арина айылында иштерди ончозын жагыскан эдип албай, жаантайын болушка улус кычырып чөкөнөлө, Жолду-Кобыда адазыныг жагыскан жаткан эјезин экелип алар деп шүүнди. Жай башталза, колхозчылар өлбг ижине киргелекте, барып келерге турган. Кайын энесиниң айылынан айрылып чыгарда, ол сыны жениле бергенин сезинип, кайра качан да барбаска бек сананып алган. Оныг учун жайдын баштапкы ла күндеринде Арина колхозтыг председателинег суранып атала, Жолду-Кобыга барып келген.

Адазыныг эјези алтан жашту Чайлаш эмеген кылык-жагы соок, кату кижн болгон. Жолду-Кобыда ол озогы ла өйлөрдөг бери ары-бери көчпөй, жаткан јери ондо болгон. Качан өмөлүктөр төзөлип, улустар жаңыс јерге көчкүлөп те турарда, ол улустыг камаанына кирбей, кедери артып калган. Жолду-Кобыда жаңыс ла оныг содон айылы содойып артып калган. Чайлаш эмеген карындажыныг сөк жагыскан артып калган кызына ла болуп, орус деревнеге кожо гүжерге јөбин берген. Аринага учкажып јадала, Чайлаш эмеген айдып турган:

— Јарым жыл јадып көргөйм. Јарабаза, жаңы ийерим. Кыймырапан јонныг ортозына кижн канай јадат, калак!

Је өрөкөн Аринаныг балазына жапсыган бойынча јанбай, онойдо артып калган. Јаскыда Аринала экү огород салып, уйын саап, кызычактыг кийимдерин јунуп, кайра јанатан сагышты бош ундуп салган. Ого үзеери ол Арина ла Чечекке үрениже

бергенинги улам оморды таштап ийерге ого күч болгон. Омор үчү нак жагыс билеле јада бергендер. Кезикте оморго Қаргаа ла Жыламаш та айылдагылап келгилеп баратандар. Қайын энези Аринаны келген ле улустаг ойтө көчүп келзин деп сурап турган, же Арина қайын энесиниң санааларын жақшы билеп турпан.

Қаргаа ла Жыламаш айылдап келесин улус болуп, Аринаның жүрген жүрүмин жаткан алтай улустардаг туйказынаг сурагылап туратаны Аринага база солун эмес болгон. Же Арина оморды керексибей, бойының ижин иштеп, ончозын ундул салатан.

Жаскыда ол Евдокия Ивановнала экү жақшы ижи учун аймак ичинде жуунда туружып, экилези сый алгандар. Ол областта болотон жуунга барарга албаданып турган. Жаңы жылга жетире ижи жақшы болзо, колхоз оны город жаар жуунга ийер, Арина десе городты качан да көрбөгөн. Удабас ол катап ла көп улустыг алдына чыгала, бойының ижи керегинде баштапкы катап чилеп кемзинбей, жазап куучындап берер. Ого, тегин колхозчы келинге, улустар кол чабар санаалу, ончозын ажындыра көрүп отурган жаан улустар оның колынаг тудала, ого сый берер. Кол чабышкан улустардыг ортозында Одой до болордог аябас.

Одой жаскыда келип барган, Аринага торко шал, қызына қышкы тон экелген. Ұредүзиниң учына жетире тоолу айлар арткан, же ишке қайдар чығаратаның бойы да билбей турган.

Көгөрип қалган эриндериниң ла чырайынаг көп аракы ичип турғаны танылу болгон, же Арина ол жаынаг жетире куучындашкалакта, Одой ойтө атана берген. Арина жагы жылга жеткелекте, городко жуунга барарга, онон Одойго катап туштажалла, жазап эрмектежерге албаданып турган.

* * *

Жылу жагы эгир. Ачык көзнөктөг Себиниң чуғулду шуулап жатканы угулат. Ол кезикте чуғулын токтодып, бөзузын жатап турган уйдыг ығыранып, онон жүреги жымжай бергендий қатқырып, қожондоп, куучынданып жатканы угулат. Иштеп жапыл клееткен қыстардыг қожоны тымық жалаңлардаг араай једип келеле, Себиниң қасқак жараттарының үстиле айланып, өдө берген машинаны ээний уча берип тургандый. Машинаны ээний машиналар Аринаның көзпөгиниң алдыла күркүрежип өдө бергилейт... Арина столго үренчик қыс баладый жабыс эңгейип алған, Одойго письмо бичип отурат. Алдында, качан ол бичик торт билбес тужында, ичинде санаазын Одойго жетире айдып болбойтон, эмди не? Эмди Арина өскө улуска письмо бичитпей, бойы письмо чийер. Бажына қандый ла санаа кирзе, оны ончозын айдар. Қанча да кирези бичизе, оның бойының күүни. Одой қандый да база өскө үредүге кирип алған. Ұч айдын

курсы... Узак, узак!... Арина база бир жаш балалу, бир кичинек уулду, а адазы эмдиге жок...

Тураныг ичинде тымык, тымык. Балдардыг жааназы коштой кыпта балдарла кожо уйуктап калган...

Кайда да ыраак, Себиниг ол жанында жалаңда чурана ойноп жат. Аринага тыг кунукчыл. Ол письмозын ту качап бичип салган, эмди көзнөктинг алдында тегинеле отуруп жат... Себи ол ок бойы арбанып, шуулаганча капчал өзөкти төмөн түндү-түштү жүрип ле отурат. Төмөн бурулчыктыг ары жанында келип жаткан ыраакта машинаныг табыжына Аринаныг жүреги серт эдип калат. Же машина деревнеге кирип, оныг көзнөгиниг алдына токтобой, өрө көндүрө өдө берет. Арина кажыла машинаны сакып турганы олорго не керек? Олордыг жолы — Чуйдыг жеткерлү ыраак, элбек жолы. Кажы ла өдө берген машинага ачынып, Арина олордыг кийининег узаак аяктап отурат...

Же бүгүниги машина кенейтийин Аринаныг көзнөгиниг алдына одоштой токтой түшти. Арина сүүчген бойынча, тыныжы жаандап, көзнөгин кайра ачып ийеле, араай кыйгырып ийди. Же оныг туразы өрө келген жолдо карагуйдаг кем де көрүнбеди. Шофер көнөгин кагырадып, машиназын түргөн Себидег сугарып алала, атана берди. Одой бу күндерде жанар керек, же эмдиге нениг учун жанбай жат? Оору болор, нениг учун кемге-кемге письмо бичибейт? Чын ла ооруп жадыры эмеш пе? Иштег суранып алала, бир күн барып келзе, кайткай пе? Же жаш баланы канайып таштаар? Амырайтаң күнде барып келзе, иш оног бир де тутабас. Жаңы жылга жетире сакыырга күч.

Арина санааркап, көзнөгин араай жабала, катап чаазын алып, жаңы письмо бичип жат. Письмозы келишпей, бажы айланып, колдоры там ла уурланып браадыры. Учунда карандаш колынаг божонуп, жерге келип түжет, Арина дезе столдыг үстине колдорын жастанып алган уйуктап жадат... Көзнөктинг ары жанында Себи каскак жарадына согулып, ол ок бойы шуулап, эрмектенип, чугулданып жадат...

6. Б а ж а л ы к

— Кирейин бе? — деп, Арина председателдинг эжигинег бажын сугала, сурады. Конторада ачу тагкыныг ыжы, улустар, табыш.

— А-а, Арина ба? Кир, кир! — деп, орус председатель сары сагалын тыйрыйтып алала, столынын кийининде каткырып туру — не суракту келдин, айт? Жаш балаң кандый?

— Слер мени городко бир күнге божотсоор.

— Городто не керек? А-а, эрингди көрөргө бө? А бозуларды кем көрөр?

— Евдокия Ивановна.

— А сен городко не мендеп туруң? Удабас Евдокия Ивановнала городко жуунга база кожо барарың ийне.

— Керегим бар, мен сакуп болбозым, Иван Микифорыч...

— Бозуларың ончозы јакшы болзо, айса, барып та келзег, кем јок.

— Обөгөниң качан иштеп чыгатын эди?

— Та, билбезим... Је слерге алкыш болзын... Јакшы болзын... Мен экинчи күнде ойто једип келерим. Чындап, меге бир кичинек акча беретен болзогор, јолго јүретен бир де кичинек акча јок.

Иван Никифорович каруузын кажы ла колхозчыга кеп сөс-төрлө јандыратанын сүйүп туратан, онын учун Аринага ол база кеп сөслө јандырды:

— Цыган эжиктин алдына конорго суранып чалала, түн кире берерде, печкеге чыгып алган... Канайдар база сени, алгайын... Је база суразаң, берер аргам јок, акча ас...

Бир частыг бажында Арина уулчагын кучактанып алган, Евдокия Ивановнала экү јолдын кырында машина сакуп отургандар.

— Кайда браадын, Ариша? — дежи, ишке брааткан орус келиндер өткүлөп отурала, сураганда, каруузын Аринанын учун Евдокия Ивановна омок јандырып турды:

— Городтон обөгөндор экелерге браадыс! Кемигерде обөгөн јок — айдаар.

— Эриге айдарыс! — деп, орус келиндер чуркуражып турдылар — эрин плотник, сеге межик јазап берер.

— Эмди бичикчи уулдар модада! — деп Евдокия Ивановна мыкынын тайанып алган, удура каткырып турды. — Одеколон јытту уулдар керек!

— Секиң Степаныннан не јытанат? — дежи, орус келиндер колдорыла чабынып, талганча каткырыжып өткүлөйт.

— Эмди шоферлор база модада эмей!

Энгиргеери шоферло кожо Арина балазын тизезине салып алган, городко једип клееткен. Шоссейный јолдын эки јаныла отурган бийик теректер шуулажа бердилер. Качан Аринанын отурып алган машиназы бурулчыктан чыга ла конордо, олоддыг алдында коркушту көп жарык оттор суркурай берди. Арина эмеш чочый берген. Машина таш мостовойло тӱзӱлип јаткан јангы городко калыраганча кирип келди. Јолдын эки јаныла туралар, јангы салган агаш тротуарлар чӱйилиже бердилер. Пировтын оромына Аринаны шофер тӱжӱрип салала, бойы автобазага конорго атана берди.

Машинадан јерге тӱжӱп келеле, Арина торт болужы јок боло бергенин сезинип, чала манзаарып, јуре берген шоферды ээчий кӱрди. Је машина таш мостовойго секирип, кандый да

жарык оромдо көрүнбей калды. Аштап калган уулчагы ыйлай берерде, Арина тротуардын кырына отуруп, балазын эмчектеп алды. Мантажып турган көп машиналар, жарык оттордыг алдыла жүгүришип турган көп улустар, жаан туралар, жарык оромдор — ончозы Аринага солун болгон. Ол жылбиркек жаш баладый городты аяктап отурды.

«Ба-таа, бу жүгүришип турган улус нени эдет не? Бу не аайлу көп улус... Олордын ончозын өлөң чаптырткан киж, бу улус кандый көп өлөң чабар эди!»

Арина уулын кучактанып алала, кажы ла удур келген кижинин жүзүн аярып, күлүмзиренип ийген улуска удур база күлүмзиренип, төс оромды табарга албаданды. Төс оромды төртинчи киж айдып берген, же Аринага оны табарга неден де күч... Ол кандый да тыйрык оромло айланышып, учу-учында машинадан түшкөн жерине ойто келет, эмезе кандый да суунын жарадына чыгып келет. Учунда бир орус келиннин айдып бергени аайынча туура барган бурулчыктарга кирбей, отторы көп жарык оромго чыгып келди.

Төс оромдо улустар онын көп, машиналар онын көп болгон. Учу-учында тыг арып калган Арина көзнөктөри жаркынду эки кат общежитиенин эжигинде турды. Онын сурагына жалаңла алтай уулдар жарышып тургандый айдышып турдылар:

— А-а, слер онын үйи бе? Ол мында жатпай жат, булар.

— Ол кайда?

— Ол өскө квартиралу, эмди ол өскө жерде жадып турган болбой.

— Эй, Ташпак, Одойдын квартиразын билеринг бе?

— Жок, кайда жатканын кайда көрөйин?

— Кече кожо жүрбейттигер!

— «Башпарак» сен билеринг бе?

— «Бажы кырлу» билер болор. Акыр, мен оны сурап көрөйин. Чүрчеле.

— Слер барып, кыстардын общежитиезине конуп алаар.

— Одой эртен бери келбей, кайда барат эмеш.

— Жок, мен жаңыс ла күнге суранып келген киж эдим, канай-канай болушаар, үүрелер. Мен эртен ойто барарым.

«Бажы кырлу» киного барарга шыйдынып жат, эмди л келер.

«Бажы кырлу» дешкени жакшы кийимдү жиит уул болды. Ол общежитиенин эжигинен чыгып келеле, Арианы ээчидип, жарык оромго чыгып келди. Олор жаан оромды кечире базала, карануй тыйрык бурулчыкка кирип келдилер. «Бажы кырлу» костюмын балкаштабаска, штанын өрө бийик тартып алган, буттарынын бажыла базып, кушка жууктажып турган пөтүктый браатты.

— Же, бу ла турган, эжигинде теректү турага бараар. Сол

жанында эжиктен киригер — деп, курсант уул жолдо чейилип калган балкаштың алдына токтой түжеле, коjoyмнын озогы темир жабуулу эки кып туразына уулап айтты.

— Коркыбагар, ийт жок. Эригер меге бежен салковой төлүлү, капшай төлөзин деп айдаар. Же, жакшы болзын.

Одой канайда төлүгө түжүп турганына Арина кайкай берди. Арина ого колхозтон алган акчазын, азыкты — ончозын салып туратан, ого үзеери бойы да акчалу, канайып төлүлөнө берген кижиге болотон деп, ол ичинде ачынын, каалгага жүк ле арайдаг жетти. Балкашка кадалып, балазын арай ла жерге ычкынбады. Карагуйда каалганын күрчегин таппай, узаак сыймап, таап болбой салала, чеденниг тежигинен кире берди. Коштой турган турада амырайтан күнди өткүрүп жаткан улустардын эзирик кожогы ачык көзгөктөн угчүлүп турды. Чурана ойноп, төрт билинбей турды. Айактар шыгырап, пол жызырап, келиндер десе чыгырууш үниле ого таныш кожонды чөйө тартып турдылар.

Аринаны бу кожонго Евдокия Ивановна үреткен, онын учун ол бу кожонды городтын улузы канайда кожондоп турганын угарга, бир эмеш тыгдап турды. Же эзирик келиндердин чыгырыжы кулагына өдө берерде, ол экинчи чеденди өдүп, Одойдын квартиразына жууктап келди. Балазын тышкаары теректин төзінде турган скамейканын үстине салып койоло, жегил тынып ийди.

Онон сопогында балкашты чалынду өлөнгө согуп, жазанып алаала, жүреги сүүмчилү согулып, кажы ла текпишти чочытпаска тургандый, араай чек базып, сенекке чыгып келди. Маңзаарганынан эжиктин тутказын таппай, сенекте бир эмеш калырап турала, учында соок туткадан тудунып, эжикти бойы жаар араай тартып ийди...

Туранын ичинен эр улустын каткызы, гитаранын ойногонун ла үй улустын кожонун угуларда, Арина эмеш кайкай берди. «Бажы кырлу» оны өскө кижинин айылына экелген болбозын, калак!» Ол алаңзып, бир эмеш турала, эжикти араай токулдадып ийди. Же улустар онын табыжын укпаста, ол эжикти тыгыда төрт-беш катап жудурыгыла согуп ийди.

— Анда кем? — гитаранын үни жоголып, улустын үндери угулды. Онон кандый да кижиге отургыштарга согулып, эжикти кайра ачып ийди. Арина балазын орой тудала, бозогоны алтап, турган ла жерине тоңго бергендиге, бозогодо тура түшти.

Одой колында гитаралу, столдын кийининде турган орыннын үстінде теп-тегерик чырайлу, быжыраш кара чачту келинге коштой отурды. Коштой такталарда база кандый да уулдар, кандый да келиндер эзирик элбендешип тургандар, же Арина олорды жакшы көрбөгөн. Аринанын көзү карангуыланып, нени айдатанын, нени эдетенин төрт билбей

барды. Онын карануйланып брааткан көзине жаңыс ла тегерик чырайлу келинниг эзирик көстөри бирде көрүнүп, бирде көрүнбөй браатты.

— Сен кем?—деп, эжик ачкан кижиниң үни Аринага кайдан да ыраактан сурап тургандый угулды, же Арина каруузын берип болбоды. Онын тамагында кандый да болчок неме туруп алала, сөс айдарга бербеди. Жерге келип тушкен гитара-нынг табыжы, куру шилдердинг шыгырашканы угулды. Одой тегерик чырайлу келинге та нени де айдарга столдыг кийининең чыгып клеедири. Оноң эзирик таралып, Аринага удура күлүмзиренип, там ла жууктап, там ла жууктап клеедири:

— Бүгүн бисте вечер, сен кандый ырысту! Отурзаң!

«Бала карын сол колымда» — деп Арина кандый да өскө санаазыла сананып, оноң оң колыла уур талайып келеле. Одойдыг эзирик жүзи орто согуп ийди. Бу ла өйдө тегерик чырайлу келин коркушту өткүн чыгырып ийди. Онын кыйгызынаң Арина ойгонып келгендий болды. Оноң отурган улусты үстинен төмөн айкап көрөлө, балазын ыйладып, бир эмеш турала, куру шилини столдыг үстинен алды. Же шили тегерик келинге тийбей, та ненин де учун стенеге согулып, оодыла берди.

Эзирик Одой онын колынаң тудала, кайра тартып болбоды. Арина толголып келеле, онын тусту балык жытанып турган колынаң бар жок күчиле тыг тиштеп, көзинде толуп калган жаштаң улам нени де көрүп болбой барды.

Оноң эжиктең чыга коноло, кандый да карануй оромло балазын колынаң салбай, жүгүрип ийди. Кайдар жүгүрип браатканын бойы торт билбеди. Кийининең жүгүрип клееткен Одой чедендерге согулып, балкашка тайкылып жыгылала, та кажы оромдо артып калганын ол база жакшы оңдободы. Арина улустардыг көзине көрүнбеске, тротуарлардан туура качып браатты. Кайда конотонун ол сананбай турган. Учунда арып-чылап калган Арина кандый да агаш тураныг чеденинең кирип, кандый да карыган орус эмегеннен конуп аларга суранды. Оноң ары не болгонын ол эмди ундуп салган. Оноң бери көп күндөр, көп айлар өткөн, Арина ол өйлөрдү эмди жакшы эске алынып болбой турган. Же ол ло күннен бери онын жүрүмү кубулып, сыраңай башка болуп калган

7. Б а ж а л ы к

Түрген Себинниг жарадын өрө кырды орой келген шоссе жолдыг сыраңай ла жарадында, бийик эмес төңдө жарык көзноктөрлү эки кып кичинеке тура ол ок бойы туруп жат... Себинниг чакпынду суузын жакалай турган апагаш жодраалар күскиде

баштапкы ла катап школго барып јаткан кыс балдардый. Суу-нын ол јанында кају кырда ол ок койу, тымык карагайлар. Се-би түни-түжиле бойын тилиле куучынданып, кезикте чугул-ду арбанып, кезикте јаш баладый каткырып, ол ок кожонгын кожондоп јадат... Төгнниг алдында јаткан Чуйдын ыраак, эл-бек јолыла канча машиналар күркүреп өткөн, је төгнниг үстин* де турган кичинек турадан от катап ла суркурап турат...

Арина озогы ла бойы бийечи, каткычы. Оны эбире сүүм-чилү сөстөр, шымыранышкан сөстөр, је онын санаазы эмди башка, жүреги өскө...

Арина јабыс столго үренчик кыс баладый энчейип алган адазына письмо бичип отурды. Туранын ичинде бир де табыш јок. Балдардын јааназы коштой кыпта балдарла кожо уйук-тап калган. Кайда да ыраак, Себининг ол јанында чурана ой-нойт, је Аринага эмеш кунукчыл. Ол письмозын ту качан би-чип салган, эмди ачык көзнөктинг алдында ол тегине ле отур-ды... Себи ол ок бойы арбанып, шуулаганча, капчал өзөкти төмөн түндү-түштү жүрүп отурат. Орө бурулчыктын ары ја-нында келип јаткан ыраакта машинанын табыжын Аринанын жүреги чыдашпай сакып турган. Је машина деревнеге кирип, онын көзнөгининг алдына токтобой, төмөн көндүрө өдө берет.

Алдында ол нени де билбес, жүрүмнөг эзирик келин болгон, эмди дезе каткынын кийининде көстинг јажы да бар, оморкок жүректинг кийининде корои до бар. Оны кем де билбес. Бойын жагыс ла бойы билер. Је кородо, жүрүмде нени де эдип болбо-зын. Жүрүм элбек, јараш, онын учун чын жүрүмнөг артпас ке-рек, жүрүмде не берилген — ончозын алар керек. Жүрүм кижиге жагыс катап берилген.

* * *

Бир жылдын бажында Одойды Алтайдын сырангай ла ыраак толыгында аймак јаар ишке чыгарып ийгендер. Ол балдарына эмештенг болужып турган, је Арина онын болужынаг мойноп ийген. Өскө кижиге алганын угала, Арина школго жагы ла жүрүп турган кызычагынын тетрадине бир лист үзеле, эрине тоолу-ла сөстөр бичийле, салып ийди: «Мен өлжөм, ол тушта балдар-ды азыраарыг. Мен тирүде сенин килемјинг оморго керек јок». Је андый да болзо, ого јадарга күч болды. Бир айдын бажын-да эки балазын, эјезин алганча орус колхозтог чыгып, Јайлу-га ойто көчүп келген. Мында одын-өлөң дө јуук, уй да тудар-га эптү. Көчүп отурган бир келиннинг туразын колхоз са-дып алала, ого бергендер, је Арина көчүп келген тарый иш-теер аргазы јок болгон. Ол катап ла курсак болгон. Јарым жылдын бажында база бир уул таап алган.

Калганчы тапкан уулы Одойдог эмес болгон. Орус колхоз Аринага сый эдип, бир јеерен уй берген, балдарына кийим

берген. Жаңы жылдыг алдында ол Евдокия Ивановнала экү областька жуунга барып келгендер. Ол тушта Аринага костюм, акча сыйлагандар. Же жаан деревнеге ого жадарга күч болгон. Одын, өлөг — ончозы ыраак, эбире кыралар, уйды бош саларга жарабас болгон.

Жайлуга кайра көчүп келеле, Жайлуныг өгжүп калганын база кайкап жүрди. Жолдыг эки жаныла жаңы туралар, школ, ясля турдылар. Аринаныг азыйгы үредүчизи Қалтар Қараевич Жыламашты алган, кайын энезинде жаткан эмтир. Колхозтыг председатели болуп өскө кижиги иштеп турганын укты.

Кыйын энези эмди азыйдагызындый эмес, бай, эки-үч уйлу, ай сайын кыстарыла кожо Одойдон акча алып турганын көрди. Каргаа күнүн ле сайын жаңы кийимдү айылдардыг ортозыла элбегдеп, анда-мында көрүнип турды. Каргаа колхозтыг председателине качарга турганын Арина коштой айылдаштарынан эки күн кайра укты. Кайын энези база канайып та кубулып калганын Арина ырагынан сезип турды. Удабай Каргаа ла председатель Макалдыг тойы болгон. Кайын энези тойды озогы жаңла чүмдеп өткүрген.

Арина жаскыда Одойдон бир письмо алган. Ол письмодо Одой бойынын озогы буруузын алынып, эжелерине төгүндеткени керегинде бичиген. Алган үйи ойто город жаар жүре берген, иштеп турган магазинде көп једикпестер, байла, керек коомой болор деп бичип турган. «Сениг кийиннигнег колхозтыг уулдары жүгүрижип туру деп эжелерим бичип туратан, онызы чын ба, јок по? Оныг учун мен аракыга кирип, јолымнан јастым»... — деген Одойдыг ижемјизи јок сөстөрин Арина кычырала, ойто каруузын: «Эмди ончозы чын, мен бир уулчакту» деп јандырып салган. Одойдыг санаазын, оныг жүрүмин Арина эмди јакшы билип турган. Одойды Арина јаштан ала билетен болгон, оныг учун мындыг письмо келгени Аринага кайкамчыкту эмес болгон. Же ненинг де учун Арина жаңыс ла кей жүрүмдү үй улустарды, Одойдыг билезин бурулап, оныг бойын актап туратан. Кылык-јаңы јымжак Одой өскө улустыг күүнине багынып, јаштан ала онойдо үренип калган, оныг учун оныг ижиге де келишпей, үйи де тообой, кача бергени оныг ол. Эжелерине дезе ол алдынан санаалу, алдынан жүрүмдү кижиге эмес, жаңыс ла «акча иштеп табатан карындажы» болгон. Оныг учун олар Аринан јолынан туура јайладып саларга албаданып, карындажына город жаар жүзүн-јүүр письмолор салып тургандар. Одой олардон ыраак, бичикки де болуп алган болзо, же олардыг колында болгон.

Күскиде Одой отпуск алала, энезине јанып келген, же Арина олардыг айылына барбай турган. Эжелери карындажын колтыктап алала, Жайлуныг ичин өрө алып, төмөн алып, салгылап турдылар. Үредүзи жаан кижиге лежип, улустар азыйгы

ла чылап оны кычыргылап, күндүлөп турдылар. Одойды мактаныжып турган эжелериле кожо Жайлунын ичиненг бир ле киж айылына кычырбаган. Ол Арина болгон.

Бу тужында Аринын санаазы недег де уур, јер үстинде немени ончозын көрөр күүни келбейтен.

Одой Аринын айылына келип, балдарын көрөргө эжелериненг коркуп турган, ого үзеери Арина оны айылына божодор бо, јок по, ол база билбей турган. Јаш балалу Арина айылынанг база чыкпай, улустардын ортозына көрүнбей, үйде отурар болды. Одой түште келерге эжелериненг, энесиненг коркуп турган, түнде келерге уятту, эби јок болгон. Ол кезикте айылда улус уйуктай бергенде, туйказынанг Аринын эжигине једип келетен. Откүштинг үстине чыгып, ол узаак таңкылап алала, ойто јана беретен. Арина эртен тура откүштинг јанында папиростордынг төзин жуундып алала, улус көрбөзін деп, јажырып салатан. Качан Одой ойто атанарга шыйдына берерде, улустар оны чай ичип барзын деп, ойто ло кычыра бердилер. Каргаа ла Јыламыш карындажын ээчий база ла сүүртелижип, айылдарданг айылдар сайын салгылап турдылар. Колхоз өлөң ижине киргелек, улустардынг сыраңгай ла чеген азып турган өйи болгон. Арина туразын ару јунуп, черетеп алала, курсак белетеп алды. Ол, байла, Одой кирип барар болор деп карап иженип турган, је Одой келбесте, Караны барып адаңды кычыр деп, ије берди. Бир канча өйдинг бажында јолды өрө улустар чубажып келдилер.

Калаңы карыган эмегендер јангы эдип турган күүктерднй, Аринын тургузып берген узун скамейказынын үстинде ары-бери јайканыжып отурдылар. Чайлаш эмеген чайды уруп, аракыны салзын деп, Аринага јаантайын одын тартып экелетен малчы өбөгөнгө берди. Улустын учына түшпеске Арина эјезиле экү улусты јакшы күндүлөөрге албадангылап турдылар. Одой балдарынынг бажын сыймап, тизезинне Кара ла Чечекти отургызып алала, улустын амзап берген чөбөчөин ичпей отурды. Арина орус колхозто јадала, Евдокия Ивановнадаг тату пироғтор эдерге үренип алган болгон, онынг учун столдынг үстинде јаткан пироғты улустар тыг сонуркажып јип турдылар. Одой чайды база ичпей, эби јоксынын, јаантайын печкенин оозы јаар көрүп, унчукпай отурды. Арина оны көрбөөчи де болуп турза, је каранынанг улус көрбөс јанынанг оны узаак ајыктап турды. Уулынын төш карманына улус көрбөс јанынанг Одой јүс салковойды канайда сугуп јатканын Арина база көрүп турган. Эзирик эжелери онон торт ырабай турдылар. Эзириги јаандай берген Каргаа кенетийин карындажын кучактаңып алала, күңгүреде ыйлай берди:

— Кара јангыс карындажым, калык-јон башкарап эр болуп калган. Ий-й-ии! Кайран эјен канайып сени јединип јүретен эди? Кайран Жайлу Алтайда канайып өскөн эдиг?

Жыламажы күүлежиپ турган улустардын ортозында кемди
де сөгүп, отурган јеринен тура јүгүрип келип турды:

Талдама деген ак борон
Таказы јок ат эмей.
Тегерик көстү бу бойын
Тенек болгон танма эмей...

Аринанын әјези база эмеш калай берген; келген чөөчөйин
амзайла, Одойдын чике ле алдына барып, чөгөдөп отурала,
коо јиит үниле, эмеш кунукчылду кожондоды:

Ак боронун балазы
Ат болбос деп чөкбө.
Адазы јок кижинин
Айылы јок деп бодобо.

Јорго малыс чыдаза,
Јол өдөгөн мал болор.
Јоктунын уулы јаандаза,
Јон баштайтан эр болор...

Одой бажын столго јабыс энгилтип алган, карыган эмеген-
нин кожонун керексией тургандый, унчукпай тындап отурды.
Онон чөөчөйдн алала, учына јетире ууртап ийеле, көзнөк јаар
бурула берди. Улустар Чайлаш эмегеннин кожонун мактап,
күүлежип чыктылар. Бу ла өйдө алтан тогус јашту амбарлар-
дын каруулчыгы өрө турала, алган чөөчөйин өрө көдүрип чыга-
ла, кыйгырды:

— Акыраар, улустар! Мында отурган улустаң менен јаан
кижи јок, мындагы јуулган улустаң Аринадан јиит келин јок.
Мен кызыма улустын алдына бир кожон кожондоп берерге
турум! — деп өрөкөн айдала, сагалы јайылып, Аринанын ал-
дына байдастанып отуруп ийеле, бөрүгин сууруп, тыныжы
буулып, араай кожондоды:

Јорго малда не јараш?
Јодозы коо мал јараш.
Јон ортодо кем јараш?
Јолын чике сен јараш.

Јылкы малда не јараш?
Јалы койу мал јараш
Јаш улустаң кем јараш?
Јаш балалу сен јараш.

Улустар катап ла күүлежип чыктылар. Качан да кожондо-
бойтон карыган өбөгөн кожондогонуна ончозы каткырыжып
турдылар. Арина өрөкөннин колдоры тырлажып берген чөө-

чөйин ичип ийеле, өбөгөнгө жабыс энгилеп, онын колтыгынан араай көдүреле, отурган жерине ойто чебер отургызып салды.

Каргаа ыйлап чөккөйлө, эмди бийелеп турды. Курына кыстанып алган кирлү кол пладын чыгара тартып келеле, онызыла улустын жүзине арай ла сокпой жагып, кожондоп турды:

Сайламалу сай кечү

Сары тайдын кечүзү.

Санаам салган ол үүре

Колхозтынла башчызы!.. Ий-их!

Онон улустар күркүрежип, коштой кычырган айыл жаар чөйилиже бердилер. Одой эмеш артып каларга аланзып, эжикте турала, онон катап ла эжелеринин колына кире берди. Чечек адазын ээчип, ыйлаганча кожо жүре берди. Онон ойто орой энгирде жанып келеле, унчукпай, орыннын үстинде отурган. Качан ончозы уйуктаарга жада берерде, ол энезинин нени де ондобой сурады:

— Эне, адам бисти ненин учун таштап ийген?

Жаш баланын сурагына Арина каруузын таппай салала, учында унчукты:

— Адан жобош кижин ийне, балам...

— А ол ненин учун жобош?

— Угы-төзи андый да, канайдар?

— Угы андый болзо, Каргаа ла Жыламаш эжем ненин учун омо — ок?

— Олор өскө укту улус ийне, балам...

1939 жыл... Жайгы күндөрдүн жаңы ла башталып турган туку. Одой финский жуудан жанып келген. Сол колынан шыркалу, же ок колдын собогине тийибеген, шырказы жеңил... Ол эмди катап ла Алтайдын сыранай ла ыраак толыгында иштеерге жүре берген. Аринанын жаан кызычагы эмди токус жашту, ортон уулы алты жашту, сыранай ла кичинек уулчагы эки жашту... Арина колхозто ол ок бойы бозулар азырап жүрөт. Кайын энезинин айылынын ичинде жадын кубулбаган, ол ло ок бойлоры... Жаткан улустардын жадын-жүрүминде база бир жаан солун болгон. Область бойынын жирме жылдыгын байрамдап турган. Бастыра область ичине чыгартылу улустар жуундар, митингтер эдип, албатыга автономный областьтын жаңы задачаларын куучындап, Алтайдын эн көрүмжилү улустарына баалу сый сыйлагылап, байрамды өткүрүп тургандар.

Арина балдарын жединип алала, база байрамдап барып жүргөн. Онын ады Алтайдын эн озочыл улустарынын адыла коштой турган.

Кижинин жүрүминде көп солундар бар: же кижинин санаазы ол солундарды жылдар сайын элгек чилеп элгеп, эн ле учурлузын бойында артырып салат. Жаңы жүрүм Аринага жол-

дорын ачып берген; бирме жети жашту, жүрүмнөн эзирик Арина
дезе бойынын жолыла эбире нени де аярбай, кезикте сокор
кижиге түнөй жүрүп отурган... Эмди 1941 жыл, июнь айдын
сыраңай ла тал ортозы... Арина база бир уул таап алган, жа-
дын-жүрүм онын ары кандый болорун ол билбес, же онын жүрү-
ми ончо улустун жүрүмндий ырысту, жеңил болоруна ол
кыйалтазы жоктон бүдүп турган...

САТТАР СЕИТХАЗИН

(Казахстанның акыны)

ЖЫЛКЫЧЫ

(Үлгер)

Ол күнде мен жаш бала болгом,
Айылдар ортозында өскүс арткам.
Сен ададан артык ада болгон,
Жүрүм кату, жада калган.
Аданың тату сүйүжин билгем,
Эмдиге чыкпайт ол жүрегимнен.
Кыйгак сагалының катузын
билгем,

Жылузы чыкпайт жаагымнан.
Эңирде ончо эркезин меге,
Койдонып уйуктаганда, беретен эди.
Мени жайкап кожондогондо,
Агаштар, суулар тындайтан эди.
Эңир чолмон чыгарда,
Малына мендеп баратан эди.
Эркеледип колына алала,
Бажымды мениң сыймайтан эди.
Ол чөллө мал күзедейтен,
Үргилей бергенде, жанмыр
сергидетен.

Кожоны оның чөйилетен,
Чөлдөр үстиле учатан.
Жылдар, айлар түрген өтти,
Жүрүмнің үлүүзин алып барды.
Олор ырыс, кожон экелди,
Ончо байлыгыла бисти сыйлады.
Карагайлу, Буркутту деп өзөктөр
Чечектери жайылып өңжиди.

Мөндүрдий алтын буудай
Оскөн јеримнинг байлыган
көргүсти.

Откөн күндерден күн келген
болзо,
Бүгүңги күнди кайкап көрөр эди,
Азыйда мында ээн болгон болзо,
Чөлдөрдү эңди буудай бүркеди.
Адам эзен болгон болзо,
Сүүнөр эди, кожондоор эди.
Ол чөлдө мениле кожо
Јылдысту түнде конор эди.
Ойногон алтын чөлин көрүп,
Јүрекеби сүүнип кожондоор
эди.

Чөлдүн серүүн салкыны согуп,
Терибисти бистин кургадар эди.
Азыйда бу јаткан ээн чөл
Байлыгын јажытту корыган,
Эңди бу чөл, эне чөл,
Аңканынан алтын ажы ашкан.
Сен эзен жүрген болзон,
Көрөр эңин аргымакту
учканымды,

Көс јетпес элбек чөлдө
Јайканган күмүш мажактарды.
Сен келбес јерге бардын,
Кожоңым сени јаантайын
кычырат.

Меге ырысту жүрүм сыйладың.
Тартыжулар, јенүлөр ичкеери
апарат.

Сен менин сүүген адам болгон,
Је өлүм сени менен айрыды.
Ырысту жүрүмди јуулап берген.
Јүрүм кожондый болуп барды.

ТӨРӨЛ ЈЕРИМЕ

Эне јерим, мен сениле кожо
Эригип, сүүнип, ыйлап турадым.
Күскиде келген көк тожоңын
Күүнимди менин эмеш јандырат.
Агажын шуулайт, көлдөрин чайбалат,
Кеен јерлерин кебистий јайылат.

Сенин уулың, тōжинде чыдаган,
Сенин тōжинде, сен билерин.
Бийик тууларга мен чыгадым,
Кōп јаландар алдымда јайылат.
Јаңы јолдордо, жаңы јерлерде
Јүрүм күнүң ле там јаранат.
Курсагың, өскөн чечегин
Кысканбадың, тōрөл јерим, сен.
Сенең күчимди мен алынып,
Јүрегимде сеге берерге белең.
Сен бисти кижиге болзың деп,
Эңсиди кичеегениңди билбегенис бис!
Је бис кезикте сени
Оңдобой, сеге шырка да эткенис.
Катан сөөктөрүм чылап карыза,
Кайра сеге ајарар ок эдим.
Кичинек алкыжым ойто јандырзам,
Јүрүмди тегин өтпөс ок эдим.

Л. КОКЫШЕВ көчүргөн.

С Е Г Е

Сүүп турум деп сен меге
Суразам да, чек айтпа.
Унчукпай сүүп жүрөргө
Уур деп меге сен айтпа.
Кайран јасты сананып,
Карыкканду не көрөр?..
Кожо болбозың, јарт ийне,
Кей санаага не бүдөр?
Јүректи, калак, оорытпа,
Јеңил, омок ол жүрзөң..
Ичкеери јылдарда ол жүрүм
Ийде болгой — сен билзөң.

Э. ПАЛКИН көчүргөн.

ХАДЖИ-МУРАТ ДЗУЦАТЫ

(Осетин албатынын поэди)

НОКӨРИМЕ

Жок, нөкөрим,
 өйлөргө
 ачынба,
Бистинг өйибис
 мактулу,
 ырысту.
Кажыбыс ла
 бистинг
 санаалу,
 чыдалду.
Кажыбыс ла
 бистинг
 агару жолду.
Жаан керекти
 жалтанбай
 эдетен
Жангыбыс жок
 деп
 кем айткан?
Мындай
 жыргалду жүрум эдерге,
Жаш өскүрим
 женүге
 кемле барган?
Чөлдөр,
 чөлдөр —
 жакшызын
 көрөргө!
Ажы
 жайканган

ыраак Казахстан.
 Ачана
 жылдарда,
 актарды согорго
 Адалар
 фронтко
 мынайда баратан.
 Адалар өткөн
 агару
 жолдордын
 Кийининен
 барарга
 бистерге
 келишкен.
 Жер үстинде
 улу
 улустьн,
 Жендиртпес маанызы
 бистерге
 берилген.
 Адалар
 өткөн
 күч жолдорло
 Аш кезерге
 бис барадыс.
 Элбек чөлдөр —
 бистердин
 амадуус,
 Лиит жүрегис —
 бистердин мааныбыс.
 Лок, нөкөрим,
 сананзан,
 Бистин
 өйибис
 мактулу,
 ырысту.
 Кажыбыс ла
 бистин
 санаалу,
 чыдалду,
 Кажыбыс ла
 бистин
 агару жолду.
 Эшелон ээчий,
 эшелон
 тизирейт,

Орус, казах,
 осетин наҗылар
 Ойноорго
 энирде
 јаланга келгилейт.
 Анда-мында
 карарган
 агаштар
 Каруулчыктар
 ошкош
 тым тургулайт.
 Кал черүдий
 јайылган камыштар
 Карануй
 көлди
 карап көргүлейт.
 Көпөгөш чөлдин
 энири
 келгенде,
 Көп санаалар
 көксиме эбелет.
 Сүүнчилү,
 јараш
 јииттерле јүрзөң.
 Сүүр
 күүним
 тын келет.
 Чөлдөргө көрүп,
 не кунуктын?
 Чуранан
 алып,
 нөкөрим,
 ойнозон.
 Оттор,
 оттор
 табышту чөлдөрдө,
 Јииттер
 келди,
 нөкөрим,
 ойнозон.
 Ээн чөлдөрди
 аыктап,
 кунукпай,
 Эбире
 јииттердин
 кожоҗын

тындазан
 Белен эмес
 жүрүмге
 ачынбай,
 Элбек жүрүмди
 эбелтип
 сананзан.
 Торсокту
 сенин
 бу колыннан
 Албаты иженип,
 аш сажыйт.
 Буудай кескен
 бу бойынды
 Буурзап,
 жииттер
 оморкоп көргүлөйт.
 Чөлдөрдү көрүп,
 не кунуктын?
 Чуранан
 алып,
 нөкөрим,
 ойнозон.
 Оттор,
 оттор
 табышту чөлдөрдө.
 Жииттер
 келди,
 нөкөрим, ойнозон!

НАКИШ

Терлегенче
 мен
 иштенип турала,
 Терек
 суумды
 эске алындым...
 Тенгери кызып,
 суузаган улусты
 Темирге бодоп,
 изидип тургандый.
 Карара
 күйген
 калапту улустар

Катап ла
 тургулап,
 аш кескилейт.
 Казахтын
 шулмус
 оок балдары
 Казанга
 көлдөн
 суу экелгилейт.
 Эптү жоннын
 ижин
 көрөлө,
 Эбире аяктап,
 мен токтодым.
 Эмискен энези жангыс биледий
 Элбек жонымды
 кенейте санандым...
 Мындый
 билеге
 өштүлөр табарза,
 Не болорын
 мен билерим...
 Мындый
 улусты
 жегерге сананза,
 Кайра
 качатан
 жолдорын билерим.
 Мындый омок
 нак билеле
 Жегүнинг
 жолыла
 бис барарыс.
 Мындый улустыг
 тоозында болоры —
 Жер үстинде —
 жаан ырыс!

* * *

Мен чайка куштый жүрерге санангам.
 Көк талайдын үстиле учарга.
 Таң алдында кызыл таңдакка
 Кожондоп, сүйүнип, удура учарга.
 Шыра билбес жайым толкулар,
 Каткырап эди мениле кожо!

Ырысту кожонды чаңкыр толкулар
Кожондоор эди мениле кожо!..

Менинг амадум бۆтпей калды,
Менинг ўстимле жууныг толкузы
Бала тужымда шуулап өтти.
Өлүмнинг канады карарып өтти.

Ырыс учун көп улус өлгөн,
Энелер көстөрининг жажы төгүлген.
Бала тужымды кунукчыл өткүргем,
Бала чылап каткырып билбегем.

Жүрүмнинг кату колдоры мени
Лаш тужымда кабыра туткан.
Фашисттер жыдазынын соок миизи
Менинг жүрегиме чике уулалган.

Оштүлөр менинг бала тужымды
Уурдап алды уйады жоктон.
Оштүлөр менинг сүүген адамды
Өлтүрип салды карама жоктон.

Je жайымнын маанызы женди,
Элбек төрөлим чечектеп өсти.
Жаңгы жүрүмде сүүнип жүрүм,
Лаш баладый каткырып жүрүм.

А. АДАРОВ

ТАМАРА

(Поэма)

Жалаңдар, төгдөр көгөрүп келди.
Көктүң жыды тумчукка согот.
Жараш кожонду турналар келди,
Жүректө жаңгы амаду ойгонот.
Жастың жылу, чаңкыр ынаары
Жажыл өзөктөргө толуп калат.
Көк айастың чаңкыр кейиле
Төрөл кырлар биригип калат.
Агаштар бүри жажарып жайылат,
Аркада күүктүң үни серибейт.
Койлор жайылып, жалаңда отойт.
Кураандар токорып жарыжып ойнойт.
Койлор жанында күрөң чырайлу,
Коо сынду кызычак жүрөт.
Кара көстөри узун кирбиктү
Күннүң чогынан кылбыгып каткырат.
Бу кыс канатту куштый,
Бийик-бийик учуа бергедий,
Кой кабырып арыганы билдирбейт,
Кожондоп ойноп жүргендий көрүнөт.
Мен ого жууктап келеле,
Карыган койчының кызын таныдым.
Шуурганду кышкыда жоруктап жүрөле,
Олордо конгонымды эске алындым.
«Жакшы ба, Тамара», — колым сундым,
«Жакшы, — ол тиштери кажайып каткырат. —
Слер ойто ло жолдо, жорукта» —
Көөркий жалакай үниле айдат.
«Койлорыгар кандый туру?»

Колыгарда слердин не бичик болды?
Карыган адагар кандый жүрү?
Канча кураан корып алды?»
«Кажызына озо жару берейин? —
Каткылу көстөриле удура көрди. —
Ончозын слерге айдып берейин,
Корреспондент кижги бичигер» — деди.
«Азыраган малыс амыр туру,
Карыган адам эзен жүрү...
Колымда бичик Пушкин болор,
Кожо жүрген нөкөрим болор.
Онын үлгерлерин сүрекей сүйүйдим.
Ончозын үзе кычырып алдым,
Көпти бичиктең билип алдым.
Бистин поэттер онойдо бичибейт:
Эмезе жараш кыстар жок по?
Эмезе кайкалду жүрүм жок по?
Эмезе озор бичигилеп билбейт?.. —
Меге суракту кезе көрди, —
Поэт кижги айдыгар» — деди.
Нени айдайын? Унчукпай отурдым,
Бурулу үренчиктий төмөн көрдим.
Кату жаргычы сөзин уктым.
«Некелте бүдөр учурлу» — дедим.
«Ой, койлорым, чачыла берди, —
Тамара чочып, тура жүгүрди. —
Мында мени сакыгар» — деди.
Меести эдектей элес этти.
Онын чачын эзин учурат,
Баштак салкын жипкезин силкийт,
Төнгин алдында Урсул шуулайт.
Эмчеги саамчыган кой маарайт...

* * *

...Жаныскан артала, эске алындым:
Кыштын шуурганду күйи болгон.
Койчы керегинде бичиирге келгем,
Иштең ондый жакару болгон.
Эгир. Койлор жылу кажаганда.
Тышкары куйун ийиктелип айланат.
Койчынын жаан жарык туразында
Печкеде от сүйнчилү тызырап күйет.
Карыган койчы печкенин оозында
Узун кагзадын соруп отуру.
Күлөрдий күрөң, чырышту чырайында
Жүрүмниң терен жолдоры болды.
Эки кылду топшуурын алып,

Чөйө-чөйө согуп отурат.
Элбиреп күйгөн кызыл жалбыштан
Көзүн албай, нени де сананат.
Балкаш печкенин жылу сыртына
Тамара жапшынып, жаагын жылыдат.
Сооко кызара тонгон колдорун
Жылу кирпичке жаба тудат.
Топшуурдын үни жылу, жылу,
Төрөл Алтай керегинде айдат.
Алтай жүрекке кару, кару
Мөңкү мөштөр шуулажы угулат...
Көөштө чай көбүрүп кайнады,
Карыган топшуурын туура салат.
Тамара чуй чайдан урды,
Талканнын тату жыды жытанат...
«Балам он класс божоткон —
Карыган оморкоп меге айдат. —
Адазына кызым болужарга келген,
Уредүлү мен деп чимеркебеген»...
Тамара столдун жанында турат,
Кожончы кайырчакты толгоп, сананат.
Пластинка шуулап айланат,
Курч ийне ого кадалат.
Жакшылажып атанган жайнылу үндү
«Полонез» жүректен ала койды.
Бу шуурганду карануй түнде
Кем де атанып жаткандый болды...
Пластинка ээчий пластинка солунат,
«Тербезен мен» деп Радж кожондойт.
Шалыпинин күкүрттий үни угулат,
Ол талай толкузынды күүлейт...
Карануйды өткүрө көрөргө тургандый,
Тамара көзнөктөн кезе көрөт...
Кайдаар да ырап жүрө бергендий,
Амадузыла көөркий кайдаар да учат.

* * *

Кенейте кейди кезе согуп,
Кожон куштый бийикке учты.
Көк аяска чыга конуп,
Ак булутка көмүлө берди.
Онын жаңылгазы кырлар көксине
Терең шинип, жыгырап артты.
Онон ойто ло икилидий коолоп,
Агаштар үстиле кайып учты.

Мен ойгонып келгендий отурдым,
 Тамара кожондоп жүргенин көрдим.
 Ол койлорын эбирип келетти,
 Жолой чечектер үзүп жүрди.
 Менин жаныма жууктап келеле,
 Көстөри суржурап, каткырып айдат:
 «Город жердеги ончо солумдарды
 Айдыгар», — чечектердин саптарын жазайт.
 «Унигер жараш — слер кожончы. —
 Мен унчукпай отуралла, айттым. —
 Мындый кожонды — кайкалду кожонды
 Албаты угар учурлу» — дедим.
 Ол кызарып, туура көрди:
 «Менин үним тыг эмес — деди,
 Тегин жерге ижендирбегер — деди.
 Жастыра жолго ийбегер» — деди.
 «Жок, слер артист болор учурлу.
 Слер кожончы болор учурлу.
 Билерим, слердин ондый күүнигер бар,
 Жаңыс ла кемзинип, жажырып туругар.»
 «Амаду бүдер бе? — ол мен жаар көрди. —
 Мыны канайып озолодо билер? —
 Келетен ойди, жүретен жүрүмди
 Албатыга канайда тузалу эдер?
 Кожончы болор бо, койчы болор бо?
 Кажызы улуска ырыс экелер...
 Кижин уурларды жентип болор бо?
 Жүрүмди неге калас өткүрер?»
 Искусстводо белгелеерге жарабас,
 Ол жалтанчактарды база сүүбейт.
 Кем жалтанбас, жана баспас
 Айдыжы жок жөнүгө жединет...
 «Мен искусствонун күүнзейдим, сүүйдим,
 Жылу күнди сүүгөн чечектий,
 Жүрегимди ого аланзыбай бердим,
 Жүрүмүм жаңыс ла ондо немедий.
 Кожондоор, кожондоор күүним келет,
 Көп улусту жаан залда.
 Эмезе бийик кырдын бажында,
 Эмезе колхозтын жуунак клубында...»
 Кандый жакшы, кандый ырыс! —
 Онын кара көстөри жалтырайт.
 Колында чечеги салкынга элбирейт,
 Шымыранат: — «Кандый ырыс».
 Оноң ол кожондой берди,
 Өзөк ого жаан залдый билдирет,

Койлор ого улустардый көрүнөт.
Күн жаан люстрадый күйөт...

Кожондо, Тамара, кожондо Тамара,
Агаштар бүрлери жажарып жайылзын.
Кожондо, Тамара, кожондо Тамара,
Телекейде жаңыс ла ырыс болзын!

К. КОЗЛОВ

ЧЕЙНЕШ ЛЕ КАРАБАШ

(Алтай легенда айынча)

Көк тенерини түрте сайган
Сүүри сүмердин жанында,
Көбүктү суулары кайнап аккан
Чанкыр сынду кырларда
Байзын жокту журтап жатты,
Балыктап, андап жүрөр болды.
Таң алдында тайгага чыгат,
Карануй эгирде ойто жанат,
Тапкан алузы каланга барат,
Ачап жайзаң амыр бербейт.

* * *

Же жокту Байзын кыс азыраган,
Жаражы онын жаскы чечектий.
Ого жарашты ай сыйлаган
Сүүген онын энезиндий.
Кыстын кабактары — карчага канаттарындый,
Чачы көөркийдин карануй түндий.
Көстөри бышкан кара жөдрадый,
Чалынга мызылдаган ару боронготтый...
Чейнеш качаң да айылында отурбайтан,
Кере түжине кырларда жүретен,
Ташка эчкидий чекчил чыгатын,
Ырысту кожон жараштыра чөйөтөн.
Агаштар эрмеги Чейнешке таныш,
Олорды Чейнеш сүүнип тындайтан,
Куштар кожонго база таныш,
Кыстын жүреги кожондоп жаткыратан.
Суучак ого шымыранып айтты:

«Меге энчейип, көөркий тында,
Уксаң ол жараш кожонды,
Үнимди бердим сеге сыйга»...
Качан Чейнеш кожондоп ийерде,
Үркүнчек куштар онын ийинине
Отурып, жараштыра эде берди,
Камык аңдар жуулып келди.
Кем Чейнешти бир көргөн,
Экинчи көрөр күүни келетен.
Онын үнин кем уккан,
Ойто ло угар күүни келетен.
Кудалар ээчий кудалар түжетен,
Калын калым берерис дежетен,
Үүрлү мал берерис дежетен,
Киш терелерин экелетен.
Једер јерине јетпей түшкен
Согоондордый эрмек артатан.
Јер кабагын жемире көргөн
Байзын унчукпай отуратан.

* * *

Бир катап эртен тура
Карабаш баатыр чакыга токтоды,
Кийими онын јыртытып калган,
Ичерге ол суу сурады.
Чейнеш ого соок суудан
Чара аякка уруп берди.
Кысты көргөн баатыр јүреги
Чакпыда койондый чарчала берди.
«Мен јуудан јанып браадым.
Боролдсј каанды өлтүрүп салдым,
Јүрегин ийтке таштап бердим,
Јөөжөзин јоктуларга үлөп бердим.
Эмди сенин кызынды кудалап,
Калым төлөөр аргам јок» — деп,
Карабаш баатыр айдып турды.
Аргымак јалын сыймап кунукты.
Байзын оны айылына кычырды,
Таңкы азып, мынайда айтты:
«Койон чылап кажайып калдым,
Чсрго чылап коркойып калдым.
Айылыма менин артып калзаң,
Айылчым болбой, күйүм болзон».
Чейнештин кожонгы түжине серибейт,
Куштар оны тындап сүүнет,
Чечектер энгилет, бүрлер элбирейт,
Агаштар ырысту кожонго үргүлейт.

* * *

Ак кебис төжөлөргө жетпеди,
Ачу аракыны азарга жетпеди,
Алтай ўсти селес этти,
Агын суулары чайпала берди.
Көк буказынын көбүгү шуулаган,
Салкын-куйун учуп келди,
Жер алдынан жеек Эрлик
Айылдын жанына једип келди.
«Чейнеш ўйим болзын — деди,
Жер алдына түшсин» — деди.
Қарабаш ого удурa басты,
Көк буказынанг антара тартты.
«Күндү Алтайга не чыктын?» — деп.
Күр көксинен ала койды.
Күлер туулар селендей берди,
Көлдөр, суулар чайпала берди...
Қату ташка бутпар бадалат,
Қара тоозын кайнап јадат.
Аңдар-куштар ырап качты,
Айу ичегенинен чыкпай јатты.
Сегис жылга Қарабаш күрешти,
Чачы бөрүтиненг өдүп өсти,
Қурлаага јетире ташка кирди,
Кемизи де јерге түшпеди.

* * *

Сегис жылга Чейнеш Қарабашты
Бийик кайада сакып отурды.
Эки көстөнг аккан јажы
Ойдык өзөккө толуп калды,
Алтын-Көл деп ол адалды,
Мөнгүн толжулары мызылдай берди.
Чейнеш күўк болуп кубулды,
Чет ағашка уча берди.

* * *

Қарабаш там ла теренжип,
Мойынына јетире ташка бадалды.
Қайа таштарды торпултып,
Эрлик сўўнип каткырып турды.
Је Јер эне Қарабашка айтты:
«Сен мени тын сўўген эдинг,
Сен мени корыган эдинг,
Менин күчимди ал» — деди.
Қайа таштар оодыла берди,

Қарабаш жерден чыгып келди,
Қазыр Эрликті кабыра тутты,
Көк тенериге алып чықты,
Үйе сөөгін омыра тутты,
Жер жеңиска таштап соқты,
Жер алдына көмүле берди.
Қарабаш Жер энеге бажырды,
Терин арчып, айылына ууланды,
Же кем де оны уткуп чыкпады,
Айылдың орды жоголып калды.
Алтын-Көлдинг толкуларын аяқтап,
Қарабаш санааркап жаңысқан турды.
Көөркийин сақып туруп-туруп,
Учында туу болуп калды.
Бу турган Алтын-Туу
Ол туу эмес — Қарабаш болор.
Эрликті жеңген баатыр болор,
Сүүгенин сақып турган болор.
Қажы ла жыл жараш жаскыда
Бери күүк учуп келет,
Қырдың ийинине отурып алала,
Сүүгенин кычырып, жайнылу эдет..

Орустан алтайга А. АДАРОВ
көчүрген.

С. СУРАЗАКОВ

ЈЫДУ САРАС

(Б а с н я)

Борсукты андар жамыга туткан.
Онызында не жаман?
Айса Борсук жамыга жараган,
Айса андар жастырган...
Je мен Борсук керегинде айтпай жадым...
Мен жыду Сарастын кылыгын кайкадым...
Борсукты жамыга туткан ла соңында
Сарас ого жактала берди.
Андарга оны мактап ла турды:
«Күлүк кичүден ала шулмус болгон,
Бичикке де коркушту үрөнгөн.
«Аш кылгада, бала жашта» — деп,
Кеп сөстө чын айдылган.
Jaанап келзе, ол эр болорын
Мен азыйдаг билип тургам».
Сарас болгон до, болбогон до немени таап,
Борсукты жаантайын көдүрүп турды.
Онын сөстөри Борсукка жараарын
Ол, куурмакчыл, билип жүрди.
Борсуктан ого быян једерин сакыды.
Je Борсук жамызында узак турбады:
Андар оны ижинен јайладып койды.
Онызын уккан Сарас
Кенетийин өскө кожон баштады:
«Борсукты оны кем билбес? — деди. —
Бойын качан да бодонбос таңма — деп
айтты. —

Борсук кичүден ала жаман.
Оны жамыга кем туткан?»

Онойдо жыду Сарас кизиреп,
Тептирген Борсукты үзеери тееп,
Андар ортозында коп жайды,
Жыду ла бойы жыдып ла жүрди.

АРАКЫЧЫ КОЙОН

(Б а с н я)

Бир катап Койон аракыдайла,
Көдүринип, мактанала,
Арсланга туттырганын,
Же, ырыс болуп, онын тамажынан
Сүмеленип, жүк ле айрылганын
Михалков куучындаган.
Же оной арыгызын ол айтпаган.
Койон ол ойдон бери
Аракы ичерин таштабай жүрди.
Та аракынын амтанын алган,
Та Арсланга база туттырбазым деп
сананган,

Онызы жарт эмес болды.
Же Койоннын эрүүл жүргенин кем де
көрбөди.

Кезикте нөкөрлөри күндүлегенде,
ичетен.

Кезикте бойы оморды күндүлөп,
ичетен...

Койонго көп керек беди?

Эмеш ле ичкенде, чалчыыр болды.

«Мен, мен койонок» — деп, кожондоп
жүрди.

Бу табыш Арсланга угулды,

Арслан Койонды тургуза ла алдырды.

«Сен, кылчыр көстү кулугур,

Аракы ичедин дежет, — деди, —

Андарга амыр бербейдин, — деп
кизиреди, —

Онын каруузына эмди тур!»

«Ичкеним ч-ч-чын, — деп, Койон тырлашты,

Төгүндөзе, там коомой болорын сести. —

Же мен б-б-база эдүни ич-ичпезим!

М-мен эмди эрүүл j-j-жүрерим!

Акту с-с-сөзимди Слерге ле б-б-бередим!»

Көөркийдин тумчугу терледи,

Көзининг жажы мелтирей берди.

Арслан мыны угуп,

Јүреги жымжады.

Бойы да кезикте ичинип ийетенин

эске алынды.

«Аракыны кем ичпейт? — деп, Арслан
үрети, —

Је ичердинг эбин билер керек, — деди,

Ичсен, жажытту ич, — деп, јакарды. —

Ичкен сонгында уйукта» — деп айтты.

Мыны уккан Койоным сүүнди,

Јүреги секирип, сексендей берди.

Ол Арсланнаг чыгала,

Ором ичиле кокпондоп мантады

Је лапканы көндүрө өдүп браадала,

Тура түшти.

Јүреги ары да, бери де тартылды.

«Аңдар мында јок болгодый, — деп
ајыктады. —

Јүсти ичип ийзе де, кайдар? — деп сананды.

Лапкага Койоным кире конды.

Јүсти алала,

Тамажыла јабала,

Јуда салып ийди.

Онон түрген чыгып мантады.

Је онон ары браатса,

База ла бир лапка учурады

(Айса көөркий ол ок лапкага бурулды!?)

Көндүрө оны өдүп болбоды.

«База бирүзин ажыра салып ийейин» —
деп кирди.

Онойдо Койон түжүне аракылады.

«...Мен, мен койонок», — деп кожондоп
јүрди.

Учында чек антарыла берди.

Аңдар оны төрт санынан тудала,

Лапкадан сүүректеп чыгарала,

Јаланга ыраак апаргылап кайды.

* * *

Је бис ортодо ол јүргөн болзо,

Арсланды ого кожуп алала,

Оскө јерге апаргылаар эдис.

Лит үндер

НИНА ПИКИНА

О Д У

Ак боро аткан минип,
Кырдын сынына ууландым.
Мөштөрдин көлөткөзине жедип,
Кайың-чакыга адымды бууладым.
Мында, бийик төгнүн үстинде
Койчынын жуунак жапажы турат.
Кырдын эдегинде таш алдынан
Кара суучак ойноп агат.
Түн... Жабызак чеденнин жанында
Койчы сананып, тым отурат.
Жайгы түниле одын өчүрбей,
Караңгуй тайганын жүзүн жарыдат.
Койчынын ыраак оды бийелеп,
Бийик жылдыста күндүңлү имдежет.
Оттын жанында наязын көргүлөп,
Чеденде тату койлор кепшенет...

ШИНЖИИ ИВАН

А Л Т А Й Ы М

Кайыр — кайыр кырларлу
Каңымла тудуш Алтайым.
Кеен, кебис жалаңдарлу,
Күни ашпас Алтайым;
Сен менин кабайым.

Көйгөңү сөккөн тату кей —
Кырлардын тынган тыныжы.
Суулардын шуулай, күркүрей
Ичкеери аккан табыжы —
Алтайдын сүүгөн кожоңы.
Сен меге энедий жуук,
Учы көрүнбес Алтайым.
Меге кейдий сен керек,
Күндий жарык Алтайым,
Солсңы сүрлү Алтайым.
Кожондогон менин кожоңым —
Ырысту жүрүмнөң, Алтайым.
Жүрөктөң сени мен сүүдим,
Сенле оморкоп жүредим,
Төрөл Алтай-кабайым.

В. НАЕВ

ИШТИҢ ЫРЫЗЫ

Соокто жүрзөм, тегүп браатсам,
Иш жылыдат эт-канымды.
Ачынып калзам, кородозом,
Иш токунадат оанаамды.
Туйукталзам, жол таппазам,
Иште көрөдим жеримди.
Жараш кызычак, сени сүүзөм,
Иште табадым кожоңды.
Иш!.. Сен жайым кижиликке
Талай болгон ырыс ачадың.
Жылдыс тоолу албатыга
Жылу, акту жүрүм бередиң.
Сенин ташту шакпыртыңда
Токунал көрөт ишмекчи.
Сенин өзөр элбек жолыңда
Ырызың сезет жайым колхозчы.
Телекейле түмөн тилдер
Кожонг чүмдейт сеге учурлап,
Башка-башка үндү кожоңдор
Жаңгыстай биригет кожулып.
Иш!.. Сенин жайым ырызың
Канатту куштый учуп жүрөт.
Жаркынду күндий жүрүмүң
Чактын чакка там жаранат!

ЮРЕГИМДЕ

Јаш жүрегимде ачу сыс
Јапшынып күйген сагыстый;
Кайран кожонгым — сүүген кыс
Кайда бардыг чачкандый?
Ыраак чөлдөрдө сен болзоң,
Ыйлап салкынга комудаарым.
Ырызымды түргөн табыш деп
Коркушту жайнап сураарым.
Ачуумды салкын оңдозо,
Арбанып учар кийининег,
Ак пладын силкийле,
Санаамды айдар жүректен.
Кыпту тууларда жажынзаң,
Көөркий күүкти жайнарым.
Јүрүмим ээн айылымай деп
Эрикчелимди јартаарым.
Калактаганымды тыгдайла,
Тенгериге күүк көдүрилер.
Эзеп-жайнап тунганча,
Эне-кырларга кожондоор.
Јаш жүректе ачу сыс
Јапшынып күйген сагыстый,
Кайран кожонгым — сүүген кыс,
Кайда бардыг чачкандый?

В. САМЫКОВ

ПАЙЛАЧАК ДЕП СЫЙЫНЫМА

Кару мениң Пайлачагым,
Көөрөңкөй мениң јелбизегим,
Сүүген мениң сыйынычагым,
Қара көсту көөркийегим.

Эртен тура эрте туруп,
Эптү кийинип аладың ба?
Эжик алдындагы төңтө чыгып,
Элес эдип жыгылайдың ба?

Эненниң сөзін укпай туруп,
Эмеш тажылган јидиң бе?

Кырулу көзнөккө кижиге журап,
Сабарың соокко тонот по?

Пайлам, кару Пайтачагым,
Бараан көстү шулмузагым,
Эненниң сөзинен чыкпай жүр,
Эрдинг жайып ыйлабай жүр.

А. ЕРЕДЕЕВ

БОЛБОЙСЫН

Жымжак кылга жалаңда
Лажарып жаткан болбойсын.
Санаа салган көөркийим
Сакып жүрген болбойсын.

Ару чечек агашта
Ак көбүктүү болбойсын.
Көктүң жыды аркада
Жытанып турган болбойсын.

Ыраакта жүрүп сананза,
Чыккан жерин алтынды.
Кажы ла өскөн өлөңи
Канынла тудуш немедий.

Б. УКАЧИН

АЛБАТЫНЫҢ КОЖОҢЫ

Маргылу бажында мөш бар,
Төзінде таныш оду бар.
Маргылу бажында карыган бар,
Ол озочыл жылкычы,
Бойы сүрекей кожончы,
Ол меге таныш — Айдар.
— Карыган Айдар, бу кожонды
Кем чүмдеген, билеригер бе?
Кем чүмдеген айдыгар меге?
Айдар озочыл малчы,
Айдар сүрекей кожончы,
Карууна узак сананбады,
Кангазын азып, айтты:
— Ээзи жок кожон,

Б А Ж А Л Ы К Т А Р

Бүгүниги Африканын үни

БЕРНАР Б. ДАДЬЕ. Сен—Ээ!	3
МАРСИАЛЬ СИНДА. Даба	5
ДАВИД ДИОП. Африка	7
М. КАЧКЫШЕВ, В. КЫПЧАКОВ. Алтай албатынын социа- листический культуразы	8
С. КАТАШ. Одус жыл ажыра алтай литературада (Ч. А. Чу- нижековтын 60 жашту болгонуна)	32
Ч. ЧУНИЖЕКОВ. Најылар (озогы жүрүмнөн алган куучын)	36
С. УСОЛЬЦЕВ. Колхоз журты Дубровка	44
Жаггы жүрүмнүн көбүнип турган билдирузи	45
Чындык жол	48
Жаан жас	52
Жажыл өзөктө	54
Өлгөн чабар бийде	56
Л. КОКЫШЕВ. Арина (Романнын бажалыктары)	59
САТТАР СЕЙТХАЗИН. Жылкычы	107
Төрбөл жериме	108
Сеге	109
ХАДЖИ-МУРАТ ДЗУЦАТЫ. Нөкөриме	110
Энирде	112
Нак иш	114
А. АДАРОВ. Тамара (Поэма)	117
К. КОЗЛОВ. Чейнеш ле Карабаш (Алтай легенди айыныча)	122
С. СУРАЗАКОВ. Жыду сарас (Баскыч)	126
Аракычы койон (Баскыч)	127

Жинт үндөр

НИНА ПИКИНА. Оду	129
ШИНЖИН ИВАН. Алтайым	—
В. НАЕВ. Иштин ырызы	130
Н. ШАТИНОВ. Жүрегимде	131
В. САМЫКОВ. Пайлачак деп сыйыныма	—
А. ЕРЕДЕЕВ. Болбойсун	132
Б. УКАЧИН. Албатынын кожогы	—
Ырысты корыгар	133

В ГОРАХ АЛТАЯ

(А л ь м а н а х)

На алтайском языке

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

С. С. Суразаков (гл. редактор),
М. Д. Бочаров (зам. гл. редактора),
В. С. Кыпчаков, Л. В. КОКЫШЕВ,
К. И. Козлов и И. П. Кочеев.

* * *

Обложка художника **И. И. Митрофанова.**
Художественный редактор **А. М. Кузнецов.**
Технический редактор **М. И. Тихтикова.**
Корректоры **П. А. Балыкчинов и**
А. М. Борбуген.

* * *

Сдано в набор 8/X 1958 г. Подписано в
печать 4/XI 1958 г. Бумага 60×92¹/₁₆.
Печат. лист. 8,5. Уч.-изд. л. 10,0.
Тираж 1000 экз. АН 09432. Заказ № 207.
Цена 4 руб.

* * *

Горно-Алтайское книжное издательство.
Типография № 15. г. Горно-Алтайск,
проспект им. Сталина, 29.

Кепке базылып чыккан ла
садуга барган
ЈАНҢЫ БИЧИКТЕР

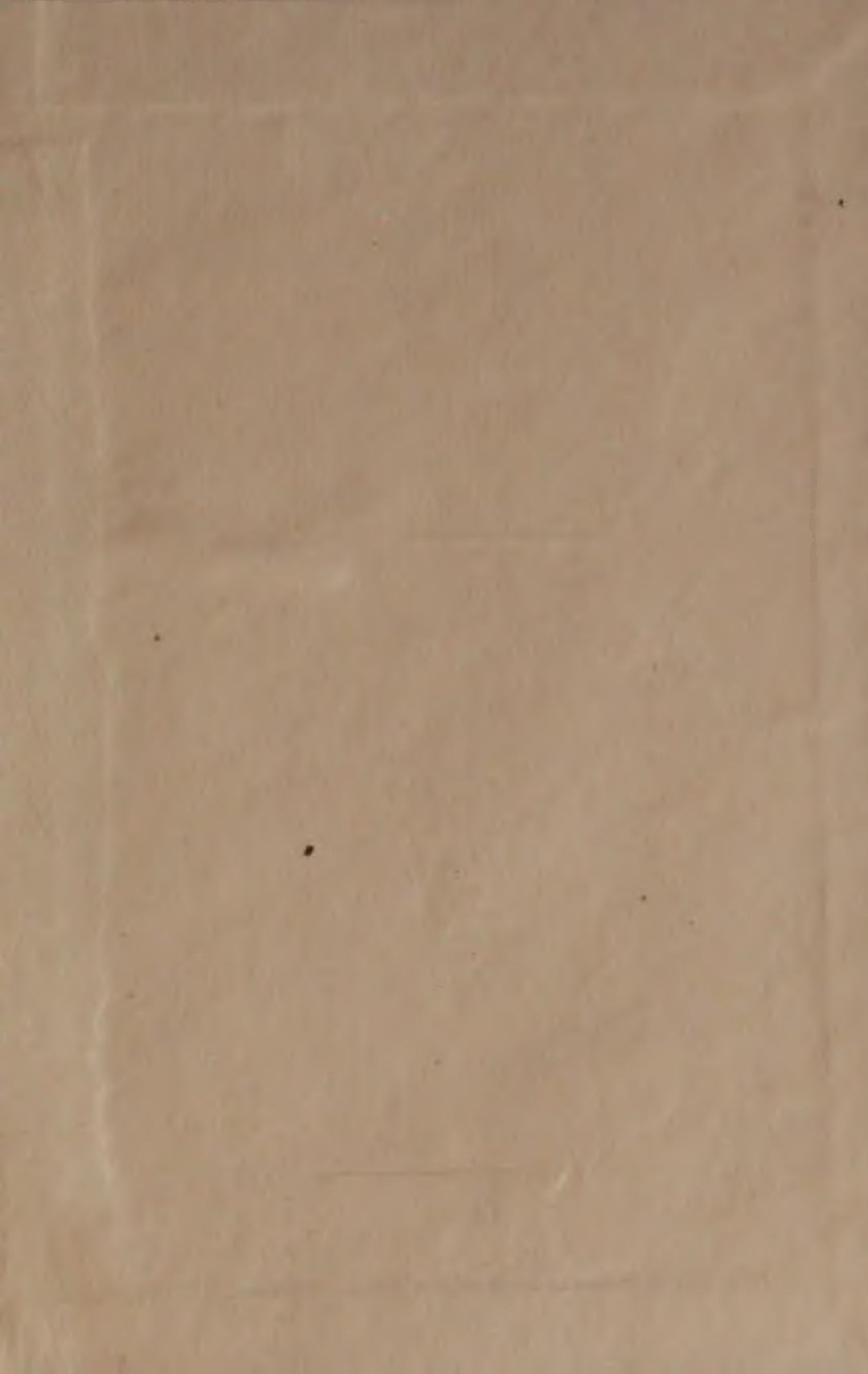
- К. И. КОЗЛОВ. Весна, вьюгами рожденная.
(Очерктер). Орус тилле. 1,62 п. л.
Баазы 70 акча.
- П. А. ЧАГАТ-СТРОЕВ. Ўлгерлер ле туујулар.
Алтай тилле. 2,87 п. л. Баазы
3 салк. 75 акча.
- Г. А. ОБРАЗЦОВ. Г. И. Гуркин — алтайский ху-
дожник - пейзажист. Орус тилле.
2,5 п. л. Баазы 1 салк.
- М. В. ЧЕВАЛКОВ. Стихтер ле баснялар. Алтай
тилле. 2 п. л. Баазы 3 салк. 60 акча.

ЈУУК ОЙДО КЕПКЕ БАЗЫТЫП ЧЫГАР:

- Алтай баатырлар. (Баһтанкы
том). Алтай тилле.
- Э. ПАЛКИН. Төрбл улус. (Ўлгерлер ле туују-
лар). Алтай тилле.

Бу бичиктерди потребительский кооперация-
нынг магазиндеринен, бичиктер садып турган ма-
газиндерден ле киоскалардан садып алыгар!

Горно-Алтайский книжный
издательство.

Баазы 4 салк.
Цена 1 руб.

В ДОРОГАХ АЛТАЯ

Составитель:

Из Алтайском
крае

КОРНО-АЛТАЙСК

1958